

բարեցակամութեամբ:

«Այս ինչ է, մտածեցի ես. այս մարդիկն էլ մեզ պէս զգաստ և արթուն են: Լաւ, եթէ ես ընկել եմ այդ յամառ ճշմարտախօս մէհմանդարի ձեռքը, էլ կասկած չկայ որ աստղա խաւարելու վրայ է, բայց դեռ տեսնեմ ինչ պատասխան է գրել նա:»

Եւ ես աշխատեցի կարգալ և հասկանալ նամակը. սակայն տեսնելով որ լաւ չեմ հասկանում, բառ առ բառ արտագրեցի օրագրիս մէջ:

Այսպէս էր գրուած:—

«Պարոն Ալէքսանդր Հոգին.

Տիար,

Պատիւ ունեմ յայտնելու ձեր նամակի ստացումը, որով դուք հարցնում էք նախ՝ թէ արդեօք ես ճանաչում եմ իշխան Միրզա Հաջի Բարային. երկրորդ՝ թէ արդեօք ես կարող եմ յայտնել ձեզ թէ նա ինչքան հարստութիւն ունի, և երկրորդ՝ թէ ես որպէս Պարսկաստանին լաւ ծանօթ մէկը՝ խորհուրդ կը տայի որ իմ հայրենակցի աղջիկը ամուսնանար մի պարսիկի հետ:

Ձեր առաջին և երկրորդ հարցի վերաբերմամբ՝ ես պիտի ասեմ որ, ձեր յիշած անձը իշխան չէ, այլ սպահանցի մի սափրիչի որդի է. իսկ գալով նրա հարստութեանը՝ կարծում եմ որ նա բացի իր հագի շորերից՝ ուրիշ ոչինչ չունի:

Ի պատասխան ձեր երրորդ հարցին, պիտի ասեմ որ ես աւելի ուրախութեամբ մի ջրաղացաբար կը կապէի քրոջս վզին ու ծովը կը ձգէի նրան, քան կ'ամուսնացնէի մի պարսիկի հետ: Թերեւս ես սխալւում եմ, բայց ըստ իմ հայեցողութեան՝ ձեր աղջկան խիստ կը դժբախտացնէք այդ մարդի հետ կապելով նրան: Բաւական է որ նա մի անգամ ընկնի անգերունը (կանանոցը) նա այնտեղ կը ընկերանայ այնպիսի արարածներին հետ, որոնք, ճիշտ է, թէև կ'ընջ կերպարանք ունեն, բայց այնպիսի վարք ու բարք ունեն, որ նրանք ձեր աղջկայ վրայից կը բառնան նրա բոլոր առաքինութիւնները:

Եւ անուրանալի է, որ նա յաճախ վկայ կը լինի մարդկային բնութեան բոլոր յոռի, քնասակար կրքերին, որոնք են կռիւ, նախանձ, ատելութիւն և վրէժ. և թող աւելացնեմ և այն որ նա շատ անգամ էլ կը տեսնի զարհուրելի ոճրագործութիւններ:

Ընդհատ է, Պարսկաստանում, ինչպէս և՛ բոլոր միւս երկրներում բազմօրինակ բնաւորութեան և տրամադրութեան տէր անձինք կան, բայց, յիրաւի, շատ քչերը կան որոնք կարող

են բաւական քաջ լինել դիմագրելու չար օրինակի զօրութեանը, և շատ քչերը կան, որոնք կարող են իրանց հեռու պահել և չթողնել որ իրանց բարի տրամադրութիւնը ապականուի մահամեղական կրօնի ֆեստական սկզբունքներից՝ ինչպէս և՛ դեսպոտ կառավարութեան անիրաւ պահանջներից...

Հաջին ինքը ընաւորութեամբ լաւ է, և եթէ նա քրիստոնէական կրթութիւն ստացած լինէր՝ այժմ շատ բարի անձն կը լինէր. բայց նա ունի ան ժողովիւնները որ յատուկ են անոր երկրին՝ ուր ժարդիկ ապրում են խարէութեամբ, և այսպէս ասած՝ ձեռքը հազիւ բերանին հասցնելով:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նրանք՝ հակառակ իրանց կամքին՝ ստախօսներ և աւաղակներ են դառնում, և մի մարդ իրաւացի է համարում ուրիշին երթարկել այն հարստահարութեանը, զրկանքին և մի խօսքով այն անարդարութիւնը, որպիսին ինքն է կրել:

Արդ, ես յոյս ունեմ որ, այս իմ անկեղծ կարծիքը իմանալուց յետոյ, դուք այլևս չէք մտածիլ որ օրիորդ Հոգին, կը երջանկացնէ՝ նրան իշխանուհի Հաջի Բաբա դարձնելով:

Մնամ Ձերդ կայնւն»

Արտագրելով այս նամակը, ես կանչեցի իմ բարեկամ նազիրին, և խնդրեցի նրան թարգմանիլ և հասկացնել ինձ: Նա թարգմանեց և երբ ես լաւ հասկացայ, տրամադրութիւնս այնպէս փչացաւ, սիրտս այնպէս վայր ի վերոյ եղաւ, որ եթէ այդ ըրպէին նամակ գրողը մօտս լինէր՝ ամենաստակալի կատաղութեամբ կը յարձակուէի նրա վրայ:

Ժիշտ է, ևս իմ մէջ ընդունում էի որ նա սխալ չէր գրել, բայց ախր նա ինչո՞ւ պիտի բախտից զրկէր ինձ, նա՛ որ ինձ հետ նոյն սենեակումը քնել էր և նոյն ամանից կերակրուել էր:

Ես խայտառակուել էի Հոգեբրի մօտ. ես իսկոյն վճռեցի այնպիսի մի նամակ գրել նրանց, որով մէհմանդարի հոգին հանէի և նրան այն տեղը ձգէի՝ որ շանից էլ պակաս արարած համարուէր: Մի քիչ մտածելուց յետոյ, գրեցի հետեւեալը—

«Իմ սիրելի բարեկամ,

Պատուիս վրայ խօսք՝ որ մէհմանդար մին շատ վատ մարդ. նա թնչի ուզի օրիորդ Բէսիին ծովը գլորի. ինչո՞ւ, պարոն. թնչի համար նա ստեր գրի, պարոն, նա ասի ես սափրիչի տղայ. այո՛ ես մի ժամանակ սափրիչի տղայ, բայց հիմա ես միրզա. ախր թնչի նա՛ ստեր ասի, նա ասի ես աղքատ մարդ. նա ասի ես հին շորեր հագնի. թնչի ասի այդ, իմ Շա-

մաշալլահ շատ հարուստ մարդ, և եթէ Շաշը շատ հարուստ, նրա բոլոր ծառայ հարուստ. էլ ի՞նչ ուզի նա, պարոն. ես շատ բարկացած, պարոն. Յետոյ մեհմանդար ուրիշ մենձ ստեր էլ ասի, պարոն. նա ասի պարսիկ կնիկներ վատ կնիկներ. ձրտեղ նա տեսի պարսիկ կնիկներ, պարոն. նա մէկ կնիկ էլ չի տես. ուրեմն նա ի՞նչպէս ասի թէ ես մին կնիկ լաւ էն մին կնիկ վատ. բոլոր երկրում պարոն, մի քանիս լաւ, մի քանիս վատ: Նա ասի բոլոր պարսիկ վատ, բոլոր կնիկներ վատ. քիչ սուտ պնդոն. լաւ չի: Սէր բո կնիկիդ, աղջիկներիդ, բոլոր բարեկամներին էլ:

Հաջի Բարա»

Այս նամակը պ. Հոգին ուղարկելով՝ մի քիչ հանգստացայ, բայց վճռեցի դեսպանին յայտնել որ, եթէ մենք վատ անուն էինք թողնում Անգլիայում՝ այդ մեր յանցանքն չէր, այլ անիծուած անհաւատ մէհմանդարինը:

Պարզ երևում էր որ նա՝ դեսպանը սկսել էր սաստիկ անհանգստանալ, որովհետեւ Քրանկների հետ կատարուելիք մեր գործը շատ դանդաղ էր առաջ գնում. նրա համբերութիւնը հատել էր որովհետեւ նա տեսնում էր որ բաւական երկար ժամանակ էր անցել և իր դեսպանութեան բուն նպատակը դեռ չէր իրագործել: Մէհմանդարն էլ ամեն օր վալիս դնում էր, ու մի նոր պատմութիւն էր անում նրա համար, և գործի ուշանալու համար մի նոր պատճառաբանութիւն էր անում, թէ և պարզ յայտնում էր որ նրա տուած պատճառները մէկը միւսից աւելի կեղծ՝ սուտ ու սխալ էին: Եւ լաւ էր որ այդպէս էր, որովհետեւ այդ բանով ինձ համար հեշտ կը լինէր ապացուցանել որ նա վատ, շատ ստոր մարդ էր:

«Ի՞նչու ուրմն, մտածեցի ես, վրէժ չառնեմ և չխայտառակեմ այդ անհաւատին»:

Գլ. Խե

Անգլիայի զառամառանդը այցելով է դեսպանին:—Ջարմառայի բաներ են պատահում:

Ես վճռեցի դեսպանի հետ համարձակ խօսել մէհմանդարի մասին. բայց երբ գնացի նրա մօտ, հակառակի՝ պէս երկումն էլ նստած՝ զրադուած էին շատ լուրջ խօսակցութեամբ:

«Դեռ ժամանակը չէ ուրմն» մտածեցի ես. որովհետեւ Անգլիայում ինչպէս Պարսկաստանում ամեն բանի համար որոշ ժամանակ և եղանակ կայ:

Դեսպանը որոշել էր մի մեծ խնճոյք տալ և հիւրնկալել

Անգլիայի գահաժառանգին՝ ինչպէս և բոլոր ազնուականներին և քահանայապետին: Հետեապէս նա շատ մտազբաղ էր որովհետեւ իր մտածած խնճոյքը սարքելու համար՝ շատ բանակցութիւն պիտի անէր և գլխաւոր դժուարութիւններից մէկը՝ մի յարմար օր նշանակելն էր:

Այս բանը՝ այսինքն անպատճառ մի յարմար օր նշանակելը՝ մեզ շատ խորթ, շատ տարօրինակ բան թուաց. որովհետեւ մեզ արդէն հաւաստիացրել էր որ անգլիացիների համար՝ բոլոր օրերը մի և նոյնն են. որ ինչ մի օր մի ուրիշ օրից աւելի բարեբաւատ չէր համարուում: Այո, այդպէս էր նա հասկացրել մեզ, բայց ամեն օր, և ամեն ժամ նրա ստերը մէկը միւսի ետևից բռնուում էին:

Վերջապէս որոշուեց խնճոյքի օրը և տպարաններին պատուիրուեց յայտարարել այդ օրը:

Պարսից դեսպանի տալիք խնճոյքի լուրը տարածուելով ամբողջ քաղաքում՝ այնքան տպաւորութիւն գործեց, որքան գործում է Փաթ Ալի Շահի «Նօ բուզի» տօն կատարելը: Ջարմանալի. կասես թէ անգլիացիները դրանից առաջ պարսիկներ չէին տեսել: Առաւօտից մինչև գիշեր, դեսպանի տան դուռն էին խուժում բազմաթիւ անձինք՝ որոնք ցանկութիւն էին յայտնում, որ իրանք էլ հրաւիրուէին: Մէկը մի կերպ պահանջում էր որ ինքն էլ պիտի հրաւիրուէր, որովհետեւ իր եղբօր որդին մի ժամանակ եղել էր Պարսկաստանում և տեսել էր Շահին, մի ուրիշն էլ միևնոյն ցանկութիւնը կամ աւելի լաւ առած՝ պահանջ էր անում, որովհետեւ ինքն այն մարդու եղբօր բարեկամն էր, որը Պիլմըթում խօսել էր դեսպանի հետ: Մի տիկին էլ շատ բարկացել էր որ իրան չէին հրաւիրել, պնդելով թէ որովհետեւ պարսիկները մէկից աւելի կին են պահում իրանց հարեմում, հետեապէս պարսից Շահի ներկայացուցիչն էլ պարտաւոր էր նոյն սկզբունքով կազմել իր հիւրերի խումբը:

Հոգերից ոչինչ լուր չունէի. կասկած չկար որ ունիծած մէհմանգարի գրած նամակը ունեցել էր իր վատ հետեանքը: Ժամանակ առ ժամանակ՝ դեսպանը կատակով յիշում էր նրանց անունը, և ինձ էլ ծաղրելու համար հարցնում էր թէ՛ «ապա ոսկիներն երբ են ընկնելու մեր ձեռքը»: Բայց որքան զարմացայ, երբ խնճոյքից մի քանի օր առաջ մի բանի անձերի հետ լցուած մի կառքում տեսայ տիկին Հոգին, որ ինձ տեսնելով՝ հեռուից սկսեց գլխով նշաններ անել ինձ, որքան հասկացայ՝ նա կանչում էր ինձ:

«Ալիի մօրուքը վկայ, այս ֆրանկները գիժ են», մտածեցի ես, և յետոյ օգեւորուելով այն յուսով որ գուցէ ամուս-

հուժեանս մասին մի բան աջողուելու էր ինձ համար՝ բարուք համարեցի կատարել պառաւ տիկնոջ հրաւէրը: Քայլեցի կառքի մօտ, և որքան զարմացայ երբ նա սկսեց խօսել հետս այնպէս սիրով և քաղցրութեամբ՝ որպէս թէ ոչինչ չէր անցել իմ և իրանց մէջ:

— Օհօ, իշխան, ինչպէս էք, հարցրեց նա. երկար ժամանակ է որ ձեզ չեմ տեսել. դուք մոռացել էք ձեր բարեկամներին. դուք երևի այլ ևս մեզ բարեկամ չէք ճանաչում. ես գիտեմ թէ ինչու:

Եւ նա շարունակեց բաւական երկար ժամանակ խօսել, և ես ամբողջ ժամանակը այնքան աշխատում էի նրա խօսքերի իսկ միտքը հասկանալ, որ գլուխս սկսեց պտոյտ գալ: Վերջապէս ճիշտ այն ըոպէին որ նա պատուիրեց կառապանին ճանապարհը շարունակել՝ ես նոր գլխի ընկայ թէ նրա իսկ մաթլարը (խնդիրը, միտքը) ինչ էր, և ես իսկոյն յիշեցի մեր պարսկական նամակները, որոնց բովանդակութեան գլխաւոր մասը բաղկացած է լինում մեծարանաց խօսքերից՝ այն ինչ բուն մաթլարը դրուած է լինում լուսանցքում: Այո, ես լաւ հասկացայ, նա իր բոլոր խօսքերով ուղղւած էր ինձ հասկացնել որ ինքն էլ հրաւիրուէր դեսպանի խնճոյքին, և որպէս զի ես աշխատէի կատարել իր այդ մեծ ցանկութիւնը՝ նա թոյլ տուեց որ Բէսին—իմ լուսներես Բէսին—իր մատի ծայրով ձեռք թօթուէր հետս:

Ես այնքան էլ շուտ խաբուող չէի որ համաձայնէի նրա իղձը կատարելու, բայց միևնոյն ժամանակ, յուսալով որ գուցէ դեռ ինձ կը յաջողուէր քուրուր թուժաններին տիրանալ՝ սկսեցի գործածել մեր պարսկական գեղեցիկ և հաճոյացուցիչ ոճերից մի քանիսը՝ հաւաստիացնելով նրան որ իր կօշիկ տակին փռլին ինձ համար աչքի դեղ էր. և խնդրեցի որ նա երբէք չպակասեցնէր իր ստուերը (շնորհը) իմ վրայից:

Ոսօքերս ըստ երևոյթին շատ հաճոյացրին նրան, և նա շնորհակալութիւն յայտնեց: Կառքը ճանապարհ ընկաւ. բայց դրանից յետոյ՝ ես Հոգեբից ստացայ տոմս՝ տոմսի ետեից, որով նրանք թախանձում էին որ ես կատարէի իրանց ցանկութիւնը:

Չկամենալով լսել դեսպանի կատակները, ես չդիմեցի նրան. բայց մի ուրիշ միտք ծագեց գլխումս: Ես տեսել էի թէ հրաւիրատուներն ինչպէս էին գրուել. ուստի վերցնելով տոմսերից մէկը (անշուշտ շատ ծածուկ) բաց արի բառարանս և նրա օգնութեամբ դրա վրայ գրելով «Մէկ մայր Հոգ և երկու գլուխ աղջիկներ», ինքս անձամբ տարայ նրանց տան դուռը:

Եւ բոլորովին դարմացայ տեսնելով թէ անգլիացիք ինչ-
քան թեթեւ պատրաստութիւններով են ընդունում իրանց ար-
քայորդունւոյն, Եթէ մեզ թոյլ տրուէր որ մեր սովորութեան հա-
մեմատ պատրաստութիւններ տեսնենք, մենք անհաւատներին
կը սովորեցնենք թէ ինչպէս պիտի պատուել, մեծարել մի ար-
քայական ընտանիքի անդամին, Թանկագին կտորներէից փախ-
նալ կը փութինք փողոցի դռնից մինչև այն սենեակը ուր ար-
քայորդին պիտի մտնէր, և բացի դրանից՝ սենեակի դռան՝
նրան հարիւր ոսկի փէշքաշ կ'անէինք: Բայց այստեղ կար մեծ
տարբերութիւն, բացի մի (իշխուագից)՝ որը պիտի նրան ըն-
դունէր տան դռան և բացի տունը մի քանի մոմերով լուսա-
ւորելուց՝ ուրիշ ոչինչ պատրաստութիւն չկար: Պարսկաս-
տանում, շաբաթներով պատրաստութիւններ կը տեսնէին մի
թագաժառանգի շախմատին ինչպէս և նրա ծառաներին կերակ-
րելու համար. բայց այստեղ ոչինչ ձայն ձուն չկար, ամեն
բան մնաց իր տեղում՝ մինչև հիւրասիրութեան իսկ օրը:

Միւրզա Ֆիրուզը խորհրդակցեց ինձ և իր ծառաների
հետ՝ իմանալու համար թէ ինչպէս անէինք որ ամենամեծ պա-
տիւր տուած լինէինք Անգլիայի զահաժառանգին: Թաղի
Ֆէրաշը խորհուրդ տուեց արքայորդու առաջ՝ մենք չոգենք և
գետինը համբուրենք. բայց Մոհամէդ բէգը առարկեց ասելով
որ ոչ մի մուսուլման չպէտք է իրան աշխարհի ստորնացնի որ
խոնարհուի մի անհաւատի առաջ՝ Եթէ նրան խիստ կերպով
չստիպեն: Սէիդն ու Մահմուդը խորհուրդ տուին որ լաւ կը
լինէր չէրքեզունին թմբուկ զարկելով երգէր՝ ինչպէս որ նա
կանէր մեր Շահի կամ նրա որդու առաջ, Դեսպանը առարկեց,
որովհետեւ նա վախենում էր որ իր կինը լսէր և յետոյ, Ալլահը
գիտէ, թէ հետեանքն ինչ կը լինէր:

Մենք առաջարկեցինք՝ արքայորդուն պատուել մեր ազ-
գային մի բանի քաջագործութիւններով: Խոհարար Հասանը
ասաց թէ ինքը փառաւոր կերպով կրակ կ'ուտէր և բերանից
շատրուանի պէս ջուր դուրս կը ցայտէր: Մոհամէդ բէգն էլ
յանձն առաւ Շահ Նամէից տասն հազար տուն ոտանաւոր ար-
տասանել. Թաղին էլ ասաց որ ինքը մի քանի լութեական
քաջագործութիւններ կ'անէր, և կարող էր նաև մի պղնձէ պնակ
փռացնել մի փայտի ծայրի վրայ՝ միւս ծայրը քթի վրայ
պահելով: Եթէ ըմբշամարտութիւն էլ հարկաւոր լինէր, ախո-
ռապետը և սափրիչը պատրաստ էին առաջ գալու, և եթէ գի-
շերը ժամանակ անցկացնելու համար մի երկար պատմութիւն

1) Պատգամաւորներ որոնք զիմաւորում են մէկիւ ծ. թ.

հարկաւոր լինէր՝ ես ինքս պատրաստ էի կրկնել Անթարից ինչ կտոր որ ցանկացուէր:

Բայց մէհմանդարը առարկեց բոլորիս ասելով թէ քանի որ թագաժառանգը պարսկերէն չգիտէ՝ Շահ Նամէից արտասանութիւնը կամ Անթարից երկար պատմութիւնը անօգուտ և ապարդիւն կ'անցնէին. նա նաև ասաց որ մեր մտածած միւս քաջագործութիւնների փոխարէն՝ աւելի լաւ կը լինէր որ մի՛ ք հրաւիրենք մի խումբ անգլիացի կրգիչ—երգչուհիներ, որոնք կ'երգէին և կը նուագէին տփսպէս՝ որ շատ գուրկը գար արքայորդուն:

Վերջապէս հասաւ հիւրասիրութեան ժամը:

—Մէհմանդարը մեր Շահի պատկերը զարդարել էր մի շատ փառաւոր շրջանակով: Ամբողջ տունը բոցավառուած էր անթիւ ճրագներով և մի շատ գեղեցիկ աթոռ էլ պատրաստուած էր մեծ հիւրի համար: Հիւրերն սկսեցին գալ և մենք սկսեցինք անձլութեամբ սպասել շահագազին:

Ես ու Մոհամէդ բէգը որ մի-երկու անգամ եղել էինք անգլիական հանդէսներում, շատ չզարմացանք երբ հիւրերի թոււս տեսանք գեղեցիկ ջահիլ կանայք (ինչպէս և շատ պառաւներ) իրանց թանկագին շորերով և ունքի շլացնող զարդերով. բայց մեր միւս ընկերները՝ ճ նրանք ապշեցին, որովհետև առաջին անգամն էր որ նրանք այդպիսի գեղեցիկ կանայք ու թանկագին զարդեր՝ էին տեսնում:

—Օ՛, ասաց ախոռապետը, եթէ այս լուսներես աղջկներից մի-վեց հատը թալանի ժամանակ ձեռքս ընկնէին և ես նրանց տանէի Թէհրանի բազարը վաճառելու, ամբողջ ոսկի կը շահէի որ կը կարողանայի խան դառնալ ու ամբողջ կեանքումս խան մնալ:

—Նայիր այն պառաւ կնոջը որ իր շորերով սիրամարդի պէս սիրունացել է, ասաց Թադին տեսնելով մի կին, որի կուրծքն ու բազուկները մերկ էին և ամբողջ մարմինը տնքում էր տարիքի, ոսկու և ադամանդների ծանրութեան տակ: Օխ՛, եթէ դրան հէնց այդպէս կանգնած տեղն ինձ տային, ասաց նա, ես խօղա հափէզս կ'ասէի և վաղը կը գնայի այստեղից:

Վերջապէս ականջիս դիպաւ մի ծանօթ ձայն՝ որ ասում էր՝ «Եկ գնանք Բէսի, արի Զէսի», և յետ նայելով՝ տեսայ երեք կանայք, որոնք մեր շէյխ օլ Էսլամների չալմաներին քիչ նման չալմաներ գլխներին ծածկած՝ երերալով յառաջ էին գալիս: Տիկին Հոգը և իր աղջիկներն էին նրանք: Հէնց որ տիկինն ինձ տեսաւ՝ ճչաց՝ «Վերջապէս մենք եկել ենք, իշխան,

տեսէք մենք չաւմաներ ենք ծածկել ի պատիւ նորին մեծութիւն Շահին»

Եւ նրանք բարձրացան դահլիճը: Եւ չկամեցայ հետեւել նրանց՝ մինչև մի քիչ ժամանակ անցնէր. որովհետև վախենում էի որ նրանց մասին ինձանից բացատրութիւն պահանջուէր: Վերջը երբ համարձակեցի բարձրանալ վերև, սոսկալով տեսայ որ տիկինն Հոգը իմ ուղարկած հրաւիրատոմսը ցոյց էր տալիս մէհմանդարին և անշուշտ խնդրում էր որ նա իրանց ներկայացնէր դեսպանին:

Ինչպէս երևում էր, տիկինն ու իր աղջիկները գրաւել էին բոլոր հիւրերի ուշադրութիւնը: Վախից ու տարակուսանքից սիրտս սաստիկ բաբախում էր. ես սարսափում էի դեսպանի և մէհմանդարի յանդիմանութիւնից և ծաղրից.

Յանկարծ մի քանի ձայներ միասին յայտարարեցին թագաժառանգի գալուստը: Դեսպանն ու մէհմանդարը շատ մեծ յարգանքով առաջ գնացին նրան ընդունելու և երբ նա մտաւ դահլիճը, բոլոր անգլիացիները մի կիսաշրջան կազմեցին և խոնարհաբար գլուխ տուին նրան:

Ինձ համար նոր այդ բոլոր պարզուեց այն խօսքերի ճշմարտութիւնը որ ես յաճախ լսել էի այս շահագողէի մասին: Նրա ամեն մի խօսքը դիւթում էր մարդուս. նրա ծիծաղը թալիսմանի ազդեցութիւն ունէր, և նրա նայուածքն անտարակոյս երջանկարար և բախտաւորացուցիչ պիտի լինէր:

Եւ հասաչեցի յիշելով թէ ինչքան տարբեր ազդեցութիւն է դործում մեր շահագողէների, մեր մեծամեծների ներկայութիւնը, որոնք ամբողջ աշխարհը հեռու են քշում իրանցից, որոնց դէմքերը ահ ու սարսափի են ազդում, որոնց ժպիտը չարագուշակ նշան է որ շուտով կեղեքելու, հարստահարելու է սրան-նրան, և որոնց երեսի մռայլութիւնն իսկոյն հետեւում է սոսկալի պատիժ:

Արքայորդին սկսեց ծանր քայլել շրջանում և շատ քաղաքավարի կերպով խօսել բոլոր ազնուականների հետ: Տիգին Հոգը և իր աղջիկները սրան-նրան հրելով՝ ճեղքելով՝ կանգնել էին մի աչքի ընկնող տեղ: Երբ արքայորդին հասաւ նրանց և տեսաւ նրանց ահադին չաւմաները, ժպտաց և դառնալով դեսպանին հետաքրքրուեց թէ ովքեր էին նրանք: Դեսպանը չյիշելով որ նրանց մէկ անգամ տեսել էր, դիմեց մէհմանդարին, որը կարծես թէ շփոթուեց և չէր հասկանում ինչ ասել: Բայց տիկինը կրկին հանեց իր անխժած հրաւիրատոմսը և ցոյց տուեց: Արքայորդու ցանկութեամբ մեհմանդարը բարձ-

բտձայն կարդաց նրա վրայ գրուածը—«Մէկ մայր ջոգ և երկու գլուխ աղջիկներ»:

Այս այնպիսի ծիծաղ յարուցեց որ ոչ մի բանով չէր կարելի դսպել, թէպէտ թագաժառանգի երեսից երևաց որ նա իր ազնուութեամբ չէր քաջալերում այդ ծիծաղը, բայց տիկին չոգը և աղջիկները իրանց խայտառակուած զգալով՝ իսկոյն յետ քաշուեցին և աշխատեցին չերևալ խմբի առաջ: Ես էլ յետ քաշուեցի:

Ես կուլ տուի իմ թշուառութիւնը ամենալաւ ձևովը որ կարող էի, և ինձ հետեւ պահեցի որպէսզի ոչ ոք չնկատէր ինձ: Բայց և այնպէս ես ցանկանում էի մէկ անգամ էլ բախտս փորձել՝ ինձ կախարդող Բէսիի նկատմամբ: Ես որոնեցի նրան և նրա մօրն ու քրոջը, և վերջը նրանց գտայ այն սենեակում, ուր պատրաստուած էր կերուխումի սեղանը: Կարծես թէ նրանք ոչ մի կերպով տրամադիր չէին իրանց ստուերը վրաս ձգելու: Մայր չոգը իր սրտի դարդին դարձան էր անում՝ ուտելով ինչ որ ձեռքն էր ընկնում. իսկ աղջիկները իրանց այնքան անարգուած էին զգում որ աւելի ուրախ կը լինէին որ իրանց չալմաներով խոր թողուէին գետնի տակ: Ես նրանց արժանացրել էի Անգլիայի թագաժառանգի ուշադրութեանը, բայց նրանք ոչ մի կերպով շնորհակալ չեղան ինձանից. պարզ էր որ ես սխալուել էի երբ մտածել էի որ նրանց համար այդ բանը աջողացնելով՝ Բէսիի և նրա փողի տէրը կը դառնայի:

Ես գնացի ընկերներիս մօտ, որոնք տաք-տաք վիճաբանում էին իրանց տեսածների վրայ: Մենք բոլորս էլ համաձայնեցինք որ մեր երկրի խնճոցները շատ աւելի փառաւոր են քան այստեղիները, որովհետեւ մեր երկրում խնճոցի համար շատ ընդարձակ տեղ և մաքուր օդ ունինք, բայց այստեղ հիւրերը փակուած սենեակում չէին կարողանում շունչ քաշել, այնքան մաքուր օդի բացակայութիւն կար:

Անգլիայում տղամարդկանց և կանանց իրար հետ միասին մէկ սենեակում խառն ապրելը, խառն ուտելն ու զուարճանալը ինձ խորթ չէր թւում. որովհետեւ ես արդէն մի քանի անգամ տեսել էի նրանց հաւաքումները, բայց մեր այն ընկերները որոնք ոչ մի Ֆրանկի հիւրասիրութիւն չէին տեսել, զարմացել էին, բերանները բաց էր մնացել երբ տեսել էին որ դեսպանի երկսեռ հիւրերը նոյն սենեակում միասին ուտում-խմում էին: Տղամարդկանց և կանանց այդպէս միատեղ հաւաքուելն ու միասին զուարճանալը՝ մեր ընկերների օւշքում մի այլ բանի նշան էր երևում... Սակայն միևնոյն ժա-

ժանակ նրանց խիստ՝ կարգապահութիւնը և հանդարտութիւնը աւելի ևս զարմացնում էր նրանց։

— Ալլան, Ալլան, բացականչեց ախոռապետը, եթէ այդ հիւրասենեակում ֆրանկների տեղ պարսիկներ լինէին, տես ի՜նչ աղմուկներ կը հանէին. շատ ժամանակ չէր անցնիլ և նրանք դանակներ կը քաշէին իրար վրայ և մինչև այս ընդհանարդէն իրար վիրաւորած, իրար մօրուքներ դուրս տուած կը լինէին։

Յանկարծ մի անսովոր շարժում ընկաւ մեր տան մէջ և իսկոյն յայտնուեց որ թագաժառանգը գնում էր։ Շուտով բոլոր միւս հիւրերն էլ իրանց սպասաւորների հետ գնացին։ Մենք կարծում էինք որ այդպիսի մի մեծ խմբի գնալու ժամանակ՝ ահագին աղմուկ կը լինէր, վէճ ու կռիւ կը լինէր. բայց ընդհակառակը տեսանք որ նրանք բոլորն էլ հեռացան անձայն և գնացին իրանց տները։

Ճիշտ է, այստեղ չկար վէճի և կռուի այն աղբիւրը որ մենք ունենք Պարսկաստանում, դայլանչիներ և կօշիկ տանողներ չկային. հետեւապէս ծառաների մէջ նախապատուութեան կամ յառաջընթացութեան մրցում, վէճ ու կռիւ տեղի չունեցաւ. բայց միւս կողմից, փողոցում կառապանների և վագոնչիների մէջ տեղի ունեցաւ այնպիսի մի կռիւ՝ որի նմանը մեր քաղաքներում լինում է միայն հայդէրիների և նէէմաթ ալլահիների մէջ։¹⁾

— Ա, ասաց Մոհամէդ բէգը՝ տեսնելով թէ կառապաններն ու վագոնչիները ինչ անողորմաբար մտրակում էին իրանց ձիերին. ա, այն բարբարոսութիւնը որ Պարսկաստանում կատարւում է դժբախտ ապեաթներին²⁾ վրայ, այստեղ կատարւում է ձիերի վրայ։

Եւ այս նկատողութիւնից յետոյ, մենք գնացինք քնելու։

1) Սրանք երկու աղանդաւորներ են Պարսկաստանում։ Դրանց աղանդների ծագումը դեռ ճիշտ հստակեցնում չէ։ Պարսկական քաղաքների ռամիկ դասակարգի մեծ մասը կամ հայդէրի է կամ նէէմաթի, թէպէտ նրանց վէճի իսկական պատճառը յայտնի չէ. նրանք կուտւմ են քարերով, փայտերով, և շատ անգամ էլ իրար սպանում են։ Ամենաընդունուած բացատրութիւնը Շարդինի տուածն է՝ նա ասում է որ Սպահանը, ուր սկզբում ծագեց այդ երկու աղանդը, ընկած է Հայդէր և նէէմաթ Ալլահի տնունով երկու հակառակորդ գիւղերի գիրքում և ժամանակի ընթացքում այդ գիւղերը ընկան քաղաքի տարածութեան մէջ։

2) Հպատակ, երկրագործ, գիւղացի, ծ. Թ.

ԴԼ. խզ.

Պարսիկները խոսում են նախընտաց հրեկոնան արկածների՝ ինչպէս և իրանց տեսած ու լսած անձերի հւ քսների մասին:

Հետեւեալ առաւօտը, Միրզա Ֆիրուզը լողանալուց, մօրուքը ներկելուց և յարդարելուց յետոյ, մեզ իր մօտ կանչեց և շատ ուրախ տրամադրութեամբ՝ երկար խօսեց մեզ հետ նախընտաց գիշերուան բոլոր բաների մասին:

— Այժմ, ասաց նա, դուք գիտէք թէ Ֆրանկներն ինչպիսի մարդիկ են: Դուք ձեր աչքով տեսաք. եթէ տեսած չլինէիք, չէիք կարող ճանաչել նրանց: Ինքս նրանց հետ յաճախ վեր ու նիստ ունենալով, այժմ սկսել եմ ընտելանալ նրանց վարք ու բարքի հետ: Դուք տեսաք նրանց գահաժառանգին. ճ, նա այս երկրի Աբբաս Միրզան է: Երգւում եմ Մարգարէի և Ալլահի անունով որ ես երբեք չէի երեւակայում թէ մի մարդ կարող է անքան ոյժ և ազդեցութիւն ունենալ մի ուրիշի վրայ՝ ինչքան նա ունեցաւ ինձ վրայ: Աբբաս Միրզան ինձ իր գերին էր դարձրել, բայց այստեղ այս մարդը կարծես ձեռքս ու ոտքս պինդ կապեց: Օ՜ (ինչ վարք, ինչ ազդու կերպարանք ունէր նա, նրա աչքը կատարեալ լուսին էր¹⁾), նա շատ քաղցրութեամբ էր վարւում, և այնուամենայնիւ իր դիրքը պահում էր ամենայն վսեմութեամբ՝ որպէս իսկական իշխան: Ես վստահ եմ որ եթէ Ֆաթ Ալի Շահը նրան հանդիպէր ու տեսնէր թէ նա ինչպէս մարդ է, նա ոչ միայն կը համաձայնէր կատարել այն բոլոր իրաւացի առաջարկութիւնները որ Անգլիան անում է մեզ, այլ և իր գահը նրա տրամադրութեան տակ կը դնէր:

— Բնի, բնի, ճշմարիտ էք հրամայում, ասաց Մոհամէդ բէգը. նա զարմանալի Ֆրանկ էր: Անգլիացիների մէջ նա այն է ինչ որ Տիեզերքի Ապաւէնի մօրուքն է իր հպատակների մօրուքների մէջ. — աննման:

— Բայց դուք չլսեցիք նրա խօսքերը, շարունակեց դեպքանը. նա այնպիսի բաներ ասաց՝ որ ես ծիծալից թուլացայ. նա այնպիսի սրախօսութիւններ ունի՝ որ համեմատ են գալիս մեր մի քանի կատակներին: Եթէ Շահը ինձ ընտրած չլինէր որպէս իր ներկայացուցիչը, բոլոր միւս պարսիկներն էջեր կը համարուէին այստեղ: Ենթադրենք որ կամ այդ թիւրք Ասքէր խանը լինէր իմ տեղ, կամ այն կով Ֆարրաշ օլլահ խանը, կամ այն գիւթ Միրզա Աբուշ Դասիմը. նրանք ի՞նչ շունն են որ կարո-

¹⁾ Նշանակում է սուր, թափանցող աչք ունէր:

դանային այս իշխանի հետ խօսել այնպէս՝ ինչպէս ես խօսեցի:

— Բալի, բալի, մաշալլահ, բացականչեցի ես՝ որ ամբողջ ժամանակ վախենում էի հայհոյանքներ լսել Հոգեբրի հրաւիրելու համար.— Բալի, մաշալլահ, թվ է կարող ձեզ չափ հասկացողութիւն ունենալ. փառք Ալլահին. եթէ դուք չլինէինք, եթէ ձեր իմաստութիւնը չլինէր՝ այս օտար երկրում Շահը սներես կը լինէր, մենք կը խայտառակուէինք և շան լակոտներից էլ պակաս անասուններ կը համարուէինք:

Շողոքորթութիւնս նրան աւելի ոգևորեց, և նա ասաց. — Ծ, տեսնէիք թէ մի քանի ինչպիսի կատակներ արի նրա հետ: Ես փորձոց արի իշխանին իմ այն խօսքերով որ ասացի մի պառաւ բէգումի, որը մօտս եկաւ և մի քանի հաճոյացուցիչ ու մեծարանաց խօսքեր ասաց ինձ: Այդ բէգումը, իր կզակին և վերի շրթունքին այնքան մազ ունէր, որքան հո ունեմ իմիս վրայ, և նա անկասկած մոռացել էր մաստիք¹⁾ ծաւել: Ես ասացի. «Տիկին, հարկաւոր չէ՞ որ դուք ինձ աւելորդ պատիւ ընծայէք, որովհետեւ դուք արդէն ինձ այնքան պատուել էք որ թողել էք բիրբեր ու յօրուք բռնանին ձեր երեսի վրայ»:

— Բարիքալլահ, մաշալլահ, ասացինք մենք միաձայն:

— Մի ուրիշ անգամ էլ, շարունակեց նա, երբ ինձ ծանօթացնում էին մի դժբախտացած Շահի հետ, որը ապստամբուել էր Անգլիական արքունիքում և որն այնքան պարարտ էր որ միշտ պարտաւորում էր նստել՝ ես ներկայ եղողներին ասացի. «Մաշալլահ, մաշալլահ, ինչքան կ'երջանականան աղքատները՝ եթէ սա կրկին տիրանայ իր գահին»: Թէպէտ ոչ ոք չհասկացաւ իմ այդ դիտողութեան նրբութիւնը, այնուամենայնիւ բոլորն էլ ասացին «Բալի, բալի» և շահն ինքն էլ, ըստ երևոյթին՝ անչափ ուրախացաւ:

— Շատ գեղեցիկ, շատ, գեղեցիկ, ասացինք մենք, դուք, ով դեսպան, շատ հիանալի կերպով էք խօսել. մենք հասկանում ենք ձեր կատակը. հրաշալի հանճար, սքանչելի սրախօսութիւն, մաշալլահ, մաշալլահ²⁾:

— Կրկին, ասաց դեսպանը, մի պառաւ խան ողջունեց ինձ և շատ բաներ հարցրեց: Նա հետաքրքրուեց իմանալ թէ ես հաւանում էի Անգլիան, և թէ ինչ գաղափար էի կազ-

¹⁾ Մի տեսակ խէժ, որ անուշացնում է շունչը:

²⁾ Այս ակնարկում է այն սովորութիւնը, որ կոչւում է «Թէյլ մի-զան»: Գոհաբանութեան մասնաւոր դէպքերում, արեւելի իշխանները կըռնում են իրանց՝ կշաթաթի մէկի մէջ իրանք նստելով և միւսի մէջ ոսկի լցնելով. կշաթաթից յետոյ այդ ոսկին բաժանում են աղքատներին:

մել իրանց կանանց, ձիերի և այս ինչ այն ինչ բաների մասին։ Նրանից ձանձրանալով ես ասացի. «Ամեն բան լաւ է, պարոն, բայց մէկ բան շատ վատ է. այդ այն է որ այստեղ պառաւ մարդիկ շատ հետաքրքիր են, շատ բաներ են հարցնում», լսողները ծիծաղից մեռան, և խանը գետնի տակ մտաւ։

— Բախի, ատաց Մոհամէդ բէգը, իսկապէս այստեղի պառաւները շատ բաներ են հարցնում։ Բայց մի երիտասարդ էլ ինձ հարցրեց թէ արդեօք մենք այժմ նշանաւոր ենք որպէս լաւ ձիաւորներ։ Մենք ծիծաղեցինք և ասացինք որ աշխարհում իրանցին ամենալաւ ձիաւորն է, որ իրանցին իր ձիու վրայ նստած, նիզակը ձեռին՝ կարող է կանգնել մի ամբողջ զօրագնդի առաջ և կռուել, որովհետեւ այդպիսի ժամանակ նա առիւծ է դառնում։ Նա՛ այդ երիտասարդն յետոյ հարցրեց. «Դուք նետաձգութիւն գիտէ՞ք»։— «Ջէմշիդի ժամանակ՝ ասացի ես մենք կռոււմ էինք նետ ու աղիղով, ինչպէս հիմա էլ դեռ անում են թիւրքմենները ¹⁾», բայց այսօր ո՛չ մի ազգ էլ կարող միզ պէս վարպետութեամբ գործածել հրացանը։ Վերջը նա հարցրեց. «Դուք պարսիկներդ յայտնի՞ էք իբրեւ ճշմարտախօս մարդիկ»։ Մենք նոր գլխի ընկանք որ նա մեզ ձեռք էր առել և ծիծաղում էր մեր մօրուքների վրայ։

«Եթէ դուք», ասացի ես, «այդ ձևով էք ուզում մեզ ստախօս կոչել՝ կարիք չկայ որ ձեզ նեղութիւն տաք. և եթէ Սլլահի օրհնութեամբ մենք կը մեռնենք՝ այդ ձեռք գործը չէ ամենակին»։

«Նա տեսաւ որ ես բարկացայ, շարունակեց Մոհամեդ բէգը, և աշխատեց իրան արդարացնելու համար՝ հաւաստիացնել մեզ որ ինքը մի հին գրքում կարդացել էր որ իբր թէ մեր ուսումն ու կրթութիւնը կայանում է միայն ձիավարութեան, նետաձգութեան և ճշմարտախօսութեան մէջ, և հետևապէս հետաքրքրւում էր իմանալ թէ իր կարդացածը ճիշտ է։

— Մի ուրիշ մարդ էլ, ասաց Թադի Ֆէրաշը, մեզ մօտ եկաւ և շատ արտակարգ բաներ հարցրեց։ Մի թարգմանի միջոցով, որը մի քիչ պարսկերէն էր ջարդում, նա ուզեց իմանալ թէ մենք ինչ տեսակ գլուխ ունենք։ Սկզբում մենք կարծեծինք թէ ֆրանկները այդ ձևով են ողջութեան և առողջութեան լուր հարցնում, ինչպէս մենք հարցնում ենք թէ «ինչպէս է ձեր ուղեղը», բայց յետոյ իմացաք որ այդ չէր, այլ նա ուզում էր անպատկառ փորձել և տեսնել թէ արդեօք պարսիկի գլուխը կոշտ է թէ փափուկ։ Նա ինձ համոզեց որ

• 1) Պարսիկները ստուգաբանում են թիւրքմէն՝ (թորէման) բառը որպէս կաղմուած թիւ և քաժան բառերից որ նշանակում է «նեա ու աղեղ»։

Թոյլ տայի իրան շօշափել իմ գլուխը. ես Թոյլ տուի և նա իր ձեռքով սեղմեց իմ գլուխը, և երբ նա փորձելով տեսաւ որ դա իսկապէս փափուկ էր, չափազանց ուրախացաւ և գնաց: Մի քանի րոպէից յետ նա վեջադարձաւ իր ընկերներէից մի-երկուսի հետ, որոնք հերթով փորձեցին մեր գլուխները¹⁾: Անք շատ զարմացանք նրանց այդ տարօրինակ հետաքրքրու-թեան վրայ, մանաւանդ որ իրանց մէջ այդպիսի բան չէինք տեսել. չէինք տեսել որ մէկ ֆրանկ մի ուրիշ ֆրանկի գլուխ շօշափէր կոշտ ու փափուկն ստուգելու համար: Մենակ վեր-ջը կարողացանք իմանալ, որ նրանց այդ տարօրինակ հետա-քրքրութեան և փորձի պատճառն այն էր, որ նրանց հին գրքերից մէկում գրուած է եղել որ իւր թէ պարսկի գլուխը փափուկ է, և նրանք վերջապէս շատ ուրախացան երբ փոր-ձելով տեսան որ իրանց գիրքը ճշմարիտն էր ասել. բայց մենք ի հարկէ չափազանց դարմացանք:

— Մի ուրիշ մարդ էլ, ասաց ախոռասպետը, աշխատեց ծաղրել մեր ձիերին, բայց ես լաւ փոխաբերեցի նրան: Նա հարցրեց. «Յանուն ձեր մարգարէի, դուք ինչո՞ւ էք կարմիր գոյնով ներկում ձեր ձիերի պոչերը»: Եւ դուք, ասացի ես, ինչո՞ւ էք ձերոնց երկար պոչերը կտրում և կարճացնում:

— Մի ջահել դաշանդ (beau), ասաց Մահբարը, հարցրեց ինձանից, «ձեր է ձեր չէրքէզուհին, նա տիկիկներէ մօտ չէ՞»: «Ինչո՞ւ էք հարցնում» ասացի ես: «Ես ուզում եմ տեսնել նրան: Մեր երկրի օրէնքով նա չպիտի փակուած մնայ մի սենեակում»: «Գնա՛ մեր դեսպանին ասա այդ խօսքը» ասացի ես, և նա մա-տը բերանին դնելով՝ հեռացաւ:

— Այս մարդիկը, ասաց Սէիդը, շատ ուրիշ նկատողու-թիւններ էլ են խնում չէրքէզուհու վերաբերմամբ:

— Ինչպէ՞ս, ասաց դեսպանը.

— Նրանք ասում են որ ոչ ես եմ մարդ ոչ էլ Մահմուդը, նաեւ ասում են որ (գոնէ ինչպէս մենք հասկացանք) այստեղ մէկ կախարդ կայ, որը կարող է չէրքէզուհուն հանել իր սե-նեակից՝ ինչ ժամանակ որ ինքն ուզի: Ասում են որ ինչ էլ որ մենք անենք, նա կարող է այդ բանն անել մի թալիսմանով որ այս երկրում կոչւում է Habeas Corpus: Նրանք ասում են որ ո՛վ որ կամենայ՝ կարող է նրան իր կինը դարձնել տանելով նրան Gretna Green անունով մի երկրի լեռները, ուր ապրում է մի դէրվիշ, որը երկաթագործ է և անկասկած հմայլներ

¹⁾ Գարսիկների գլուխները փորձող ֆրանկներն անտարակոյս պիտի կարգացած լինեն շերտոտէսը:

գրող: Որովհետև նա կարող է օտար մարդկանց ու կանանց ամուսիններ դարձնել անպէս հեշտութեամբ՝ ինչպէս մեր օրինեալ Մարգարէն ոչխարին ուղտ էր դարձնում:

—Ի՞նչ էս ասում մարդ, ասաց դեսպանը հեղնարար: Դուք շատ հաւատում էք ինչ որ ֆրանկները ձեզ ասում են: Եթէ նրանք ձեզ ասեն թէ արեգակը հալուայից¹⁾ է շինուած, դուք շուտ կը հաւատաք: Նրանք ի՞նչ գործ ունին չէրքեզոճհու հետ: Սեղծ կինը ամբողջ օրը նստած է մի անկիւնում և ոչ ոքի հետ գործ չունի:

—Ի սէր Ալիի, ասաց Մոհամէդ բէկը, ասացէք ի՞նչ էր այդ սև շորերով մարդը որը գլխին ծածկել էր սպիտակ փոշի վրան ցանած մի պատուական գառան մորթէ գլխարկ և մի փոքրիկ վարագոյր էլ կախել էր աշդրերի վրայ: Նա տարօրինակ մարդ էր երևում:

—Նա ֆրանկների օրէնքի գլուխներից մէկն էր—մի մեծ մոլլահ է, ասաց դեսպանը: Մեր շէյխօլէսլամները իրանց գլխին են փաթաթում երկար կտոր մարմաշ, բայց այդ մարդը իր թևին է փաթաթում: Նրա շորերը նոյնը չէին ինչ նա սովորաբար հագնում է. միայն պաշտօնական հանդէսներում է որ նա հագնում է իր մարմաշ թեղանիքը: Այդ մարդը ինձանից հետաքրքրուեց թէ մենք արդեօք Պարսկաստանում եփրայեցներէն սովորում ենք. բայց ես պատասխանեցի որ մենք ջնուղներին ասում ենք, որ նրանց լեզուն պիղծ լեզու է և մենք չենք կարող սովորել: Ես նրան ասացի որ արաբներէն սովորում ենք, նա շատ ուրախացաւ բայց էլի շեշտեց որ հարկաւոր էր եփրայեցներէն էլ սովորել: Մի քիչ ժամանակ մենք խօսեցինք պարսկերէն և անգլիէրէն լեզուների մասին, էս բոլորովին հաստատեցի մեր լեզուի առաւելութիւնը, հաւաստիացնելով նրան որ երեսուն տղայ է հարկաւոր մեր լեզուի բառարանը տանելու համար: Նա ոչինչ չ'կարողացաւ ասել, բայց նա ուսեալ մարդ էր և շատ լեզուներ գիտէր:

—Բայց այն կանայքը, ախ այն կանայքը, ի՞նչ աղան, բացականչեց ախոռապետը: Աղան, եթէ պառաւ կանայք չլինէին նրանց մէջ, նրանց շրջանը դրախտ կը լինէր, դրախտ: Այս աշխարհում ես նրանց նման դեռ չէի տեսել: Ի սէր Մարգարէի, աղան, խնդրում եմ նրանցից մի-երկուսին ձեզ հետ տարէք Իրան և ընծայեցէք շահին. այս տարէք նրանց աղան, որ պէսզի մենք մեր վերադարձին ստախօսներ չհամարուենք:

1) Հալուայ մի անսակ հասարակ քաղցրահամ է, որ շինում են Պարսկաստանում և Տաճկաստանում:

Անշուշտ Անգլիայի թագաւորը իր եղբօր խաթրու՝ որին նա սիրում է՝ առանց առարկութեան թոյլ կը տայ, որ դուք իր հպատակներից մի քանիսին տանէք մեր երկիրը:

— Խէնթ ես, այ մարդ, ասաց դեսպանը. դու անգլիացիներին և նրանց թագաւորին շատ քիչ ես ճանաչում: Եթէ որևէ մարդ համարձակուի նոյն իսկ թագաւորի գործածութեան համար մի անգլիացու շուն բռնել տանել՝ առանց տիրոջ համաձայնութեան՝ տէրը կարող է մեծ աղմուկ հանել, ապստամբութիւն յարուցանել, մեծ կուսակցութիւն կազմել և զէնքով թագաւորի վէզիրներին անապատները քշել: Լսում ես այ մարդ, դէ՛հ հիմա մտածիր թէ կարելի՞ է թագաւորի հպատակներից մի քանիսին դուրս տանել իր երկրից:

«Ի դէպ, ասաց դեսպանը դառնալով ինձ, ռիշեր էին այն կանայքը, որոնք իրանց գլխին մեր մէջիդների գմբէթների չափ մեծ բաներ ունէին: Ես կարծում եմ որ նրանք Հաջի Բաբայի սեպհականութիւնն էին, այո՛, ես զբաղ կը զամ որ նրանք Հաջի Բաբայինն էին. ասա, հոգիս սիրես, այդպէս չէ՛:

— Ի՞նչ աղաչեմ, ասացի ես, կեանքս դառնացնելուց յետոյ նրանք վերջին հարուածն էլ տուին՝ աղտեղութիւն ուտեցնելով ինձ:

— Եթէ դրանք նոյն պիղծ գազաններն են՝ որոնց դու մի քանի օր առաջ ծանօթացրիր ինձ հետ, ասաց դեսպանը, ավետնայն խղճմտանքով պիտի ասել որ՝ մէկ անգամն էլ լի բաւական էր: Ինչէ՛, եթէ նրանք փող ունին՝ էյբ չունի (ֆուս-չունի) բայց ի հարկէ դու չես մոռանալ մեր ընկերութիւնը, մեր պայմանը:

Ես շատ ուրախացայ որ ինձ յաջողուեց իմ սպասածից աւելի լաւ կերպով ազատուել. բայց դարձեալ ես զգում էի որ մեհմանդարը սաստիկ ծանրացած էր սրտիս վրայ. սակայն լիայոյս էի որ շատ ժամանակ չանցած՝ ինձ կը յաջողուէր նրան լաւ հասկացնել թէ մենք ռըքան դժգոհ էինք իրանից:

Գլ. խէ.

Միրզա Ֆիրուզը մտածում է Պարսկաստան վերադառնալ. — Նա այցելում է մի նոր անձնաւորութեան. — Այդ այցելութեան հետեւանքը:

Արդէն ութն ամիս էր որ մենք Անգլիայումն էինք, և ճիշտն ասած մենք սկսեցինք կարօտով մտածել մեր երկրի:

մասին: Դեռսպանը շատ դառնութեամբ գանգատուում էր, թէ այն գործը որի համար ինքն ուղարկուել էր Անգլիայի Թագաւորի մօտ՝ դեռ մնում էր անորոշ և անկատար: Ես էլ միշտ առթից օգտուելով նրան համոզում էի որ երբէք չէ կարելի հաւատալ մէհմանդարի խօսքերին և որ գործի ուշանալու համար ինքը կը մեղադրուէր: Վերջապէս դեռսպանը, որի մտահոգութիւնը և անձկութիւնը օրէցօր աւելանում էր, մի օր մէհմանդարին իր մօտ հրաւիրելով՝ շատ դառնացած սրտով ասաց.

— Վերջ ի վերջոյ, պարոն, մեր շահն էլ իր համար մարդ է, Իրանն էլ իր համար մի երկիր է, մենք էլ մեզ համար մարդ ենք, մենք էլ տներ ունենք, մենք էլ փող ունենք, մենք էլ հողի արդիւնք ունինք. բայց պարզ երևում է, որ այստեղ մեզ վրայ նայում էք որպէս ձեր ծառաների Դուք, պարոն, դեռ չէք ճանաչանում պարսիկներին. ո՞ր մի պարսիկը կը հաւատայ ինձ երբ ես ասեմ որ, եթէ Անգլիան ուզի իր բոլոր ուժերը հաւաքել՝ կարող է կուլ տալ բոլոր միւս երկիրները: Եթէ ես այդ բանը պարսիկներին ասեմ նրանք կը ծաղրեն ինձ, գլխարկները թեք կը դնեն և արհամարհանքով ու սգիտաբար կը բացականչեն, «գուռ-է փէդար-է Ֆարանգի»¹⁾: Յանուն Ալլահի, պարոն, իմ շահի խնդիրքներին մի պատասխան բեր և թող ես գնամ այստեղից: Այսքան էլ ուշացնել կը լինի, մենք մեռանք:

Մէհմանդարը դարձեալ իր սովորական ձևով պատասխանեց նրան: Նա խնդրեց դեռսպանին ի նկատի ունենալ որ երկու տէրութիւնների իրար հետ ունեցած գործը երկու անհատների գործի պէս գործ չէ: Նա աւելացրեց որ բացի Պարսկաստանի Շահի դեռսպանից՝ Անգլիայում կային և շատ ուրիշ թագաւորների դեռսպաններ, որոնք բոլորն էլ շատ կարևոր գործեր ունէին իր վեհապետի հետ: Նա նաև ասաց որ, եթէ դեռսպանը մի քիչ էլ համբերէր, անկասկած իր գործը կը վերջանար ի բաւարարութիւն երկու վեհապետներին էլ, և ինքն էլ շատ պատուով կը վերադառնար Իրան:

Միրզա Ֆիրուզը յետոյ սկսեց կրկնել այն՝ ինչ որ դրանից առաջ էլ մի հազար անգամ ասել էր: Նա ասաց որ իր Շահը բռնակալ է, որ նա մի վատ սովորութիւն ունի որ երբեմն կտրել է տալիս մարդկանց գլուխները և որ եթէ ինքը (դեռսպանը) գործի այսքան ուշանալու համար մի կարգին բա-

1) Ֆրանկները հօր դեռս (գերեզմանը). Մ. Թ.

ցադրութիւն չկարողանար տալ՝ իր գլուխն էլ շատ հաւանա-
կանաբար պիտի կտրուէր:

— Յանձն Ալլահի, պարոն, ասաց նա դեսպանին, աղա-
չում եմ, գնացէ՛ք ձեր վէզրի մօտ, ասացէ՛ք, երդուեցէ՛ք՝ որ ես
մեռնում եմ վշտից, մտատանջութիւնից. ասացէ՛ք նրան որ այս
քաղաքի ծովը սպանում է ինձ, ասացէ՛ք նրան որ եթէ ես
այստեղ մեռնեմ՝ արիւնս իր վզին կը փնալ:

Մեհմանդարը երդուեց որ ամեն բան լաւ կը գնայ և
միւնոյն ժամանակ խորհուրդ տուեց նրան իր ժամանակն անց-
կացնել տեսնելով շատ բաներ՝ որ դեռ մինչև այդ ժամանակ
չէր տեսել: Ի հարկէ, սա նրա սովորական պատճառաբանու-
թիւնն էր, մենք լաւ գիտէինք այդ:

— Է՛հ, ի՜նչ բաներ, ի՜նչ տեսարաններ, բացականչեց մեր
իշխանաւորը, շարունակ տեսարաններ տեսնել, դուք ինձ սպա-
նեցիք այնքան այստեղ ու այնտեղ վազեցրիք այս ի՜նչ այն
ի՜նչ տեսարանները ցոյց տալու համար: Պարոն, անցեալ օր
դուք ինձ մի տեղ տարաք ուր, ինչպէս դուք ինձ հաւաստիա-
ցրիք, կատարոււմ են ձեր պետական բոլոր գործերը և ուր
ես տեսայ մի խումբ կէս խելագարներ, բայց յանուն Ալ-
լահի, պարոն, ո՞վ էր այդ ձևով գործ կատարել ինչպէս կա-
տարոււմ էին դրանք: Եթէ դուք դրան տեսարան էք կո-
չում մենք էլ ուրեմն կարող ենք տեսարան կոչել մի Շահի
դաֆտարխանէն, ուր մեծ վէզիրը նստում է առաւօտից մինչև
երեկոյ՝ շրջապատուած հարիւրաւոր միողաներով, մուլահնե-
րով, խաներով, թաղապետներով, ռայեաթներով և բոլոր ազ-
գերից ուղարկուած սուրհանդակներով—սրան պատասխան
տալով, նրան թելադրելով, ինքը գրելով մի չորրորդին հայ-
հոյելով և մի հինգերորդին Փարաշներին յանձնելով՝ փալախ-
կային կապելու համար: Գործ՝ իսկապէս դրան կասեն. այդ՝
կարգին գործ կատարել է. բայց գնալ մի մեծ սենեակ, ուր
հաւաքուած են մի քանի անհատներ—ոմանք նստած սպիտակ
փոշի տուած ժորթէ գլխարկով մի մարդու աջ կողմին և ու-
մանք էլ ձախ—բոլորն էլ զբաղուած իրանց վերաբերութիւն
ունեցող գործերով—այդպիսի գործին դուք գործ էք ասում.
Ո՛հ, պարոն, դա գործ չէ, դա խաղ անել է, դա մարդու մօրու-
քի վրայ ծիծաղել է: Վերջապէս, պարոն, մենք պարսիկ ենք,
մենք էլ կարգ ու կանոններ ունենք, մենք էլ ճանաչում ենք
աշխարհը, մենք էլ գիտենք գործն ի՜նչ է:

— Այդ օրը որ մենք գնացինք այնտեղ՝ ասաց մեհմանդա-
րը, դժբախտաբար մեր լաւ ճարտասաններից ո՛չ մէկը չխօսեց.
և ճշմարիտ է այդ օրը մեր պարլամենտական տունը չէր կարող

շատ լաւ տպաւորութիւն թողնել ձեզ վրայ: Այնտեղ այդ օրը դիմադրող կողմից միայն մէկ մարդ էր խօսում:

— Դիմադրող կողմը, բացականչեցի ես. միթէ դրանք ապստամբներ չեն:

— Ապստամբներ, ասաց մէհմանդարը, այդ ի՞նչ խօսք է: Մի մարդ կարող է կարծիքով ու գաղափարով տարբերել մի ուրիշ մարդից, բայց դրանով նա ապստամբութիւն չէ՝ անում:

— Պարսկաստանում մենք այդպէս չենք հասկանում, ասացի ես Շահը շատ ողորմելի թագաւոր կը լինէր, եթէ իր տէրութեան մէջ ունենար իրան հակակարծիք մարդիկ: Ես կարծում եմ, ասացի ես դառնալով դեսպանին, որ դուք մի ծառայութիւն արած կը լինէք այս երկրին, եթէ Անգլիայի թագաւորին խորհրդատուէք որ այստեղի դիմադրող կուսակցութեան հետ վարուի ճիշտ այնպէս, ինչպէս Շահ-Աբբասը վարուեց հայերի հետ. որոնց մի մասը նա փոխադրեց Մազանդրան, մի մասը Նոր-Ջուղա և մի մասն էլ ցրուեց Պարսկաստանի զանազան կողմերը ու այդպիսով ջլատեց նրանց ոյժը օրպէս մի մարմնի:

— Դու վատ չես ասում, Հաջի, ասաց դեսպանը, հաւանելով իմ առաջարկութիւնը:

Մէհմանդարը լռեց ինչպէս մի մարդ, որը կարող էր շատ բան ասել բայց չէր կամենում:

Նա յետոյ յիշեցրեց դեսպանին որ այդ օրը նա խօսք էր տուել ընթերցու մի հարուստ սեղանաւորի ամառանոցում, ուր նա կը տեսնէր անգլիական թագաւորի այդ դասակարգի մարդկանց վարք ու բարքը:

— Եկէք գնանք այստեղից, ասաց դեսպանը, առ երևոյթ յուսահատութեամբ. այո, գնանք, այնքան տեսանք ու տեսնուեցինք որ հոգիս դուրս եկաւ, լիարդս ջուր կտրեց:

Նա յետոյ հրամայեց ինձ ու Մոհամէդ բէգին որ պատրաստուէինք իրան հետ գնալու Երեկոյեան դէմ մենք հասանք ծառերով շրջապատուած մի տուն, երեք ֆարսաղ քաղաքից դուրս: Գեղեցիկ տեղ էր: Եթէ այդ տունը Պարսկաստանում լինէր մեր պարսիկ շահադէսներից մէկն ու մէկը կը տիրանար դրան, ո՞վ էլ որ լինէր դրա տէրը: Ծառերը բազմաթիւ էին, ջուրը վազում էր ամեն կողմով, ծաղիկներն էլ գոյնզգոյն ու գեղեցիկ էին.

Տան դրան դեսպանին ընդունեց մի հաստիկ, գործի մարդ, իսկ դահլիճի դրան՝ մի տիկին և իր աղջիկները, որոնք շրջապատուած էին մի խումբ տղամարդկանցով ու կանանցով

Նրանց կերպարանքում կար մի ինչ որ բան որ տարբերում էր նրանց այն հասարակ անհաւատներից, որոնց մէջ մենք սովորաբար ապրում էինք: Մոհամէդ բէգը, որը մի անմաքուր բանի մօտենալով իր չափազանց սուր բնազդով իսկոյն հասկանում էր որ դա անմաքուր է, առաջինն եղաւ որ նկատեց թէ նրանք հրէաներ են:

—Հրէաներ, չեմ կարող հաւատալ, ասացի ես: Մէհմանդարը մեզ մոռուլմաններիս՝ ժանաւանդ Շահի ներկայացուցչին երբէք այնքան չէր ստորացնիլ որ բերէր հրէաների մէջ:

Մօտից զննելով մենք սկսեցինք համոզուել որ նրանք իսկապէս հրէաներ էին, և դեսպանին էլ հասկացրինք այդ բանը: Նա ըստ երևոյթին վրդովուեց և ինքն էլ լաւ նայելով՝ տեսաւ որ մեր դիտողութիւնն սխալ չէր, բայց քանի որ իր քրիստոնեայ բարեկամներից մի քանիսն էլ նրանց խմբումն էին՝ նա ոչինչ չարտայայտեց:

—Ուրեմն միայն Պարսկաստանում չէ որ հրէաներ կան, ասացի ես, այստեղ էլ կան. բայց տես ի՞նչ հրէաներ. իշխաններ են նրանք: Նայի՛ր այդ շներին, տես ի՞նչ դիրք, ի՞նչ վիճակ, ի՞նչ փառք ու պատիւ ունեն: Օ՜, Ալիի մորուքը վկայ որ եթէ այդ շները Պարսկաստանում լինէին՝ ես առաջինը կը լինէի որ կը թքէի նրանց երեսին ու կը թալանէի նրանց որքան որ կարողանայի:

—Մէհմանդարը շատ սխալ բան է արել որ մեզ բերել է այստեղ, ասաց ընկերս բարկութեամբ. մենք նրա հայրը կայր ենք:

—Բնիլ, կայր ենք, ասացի ես շատ ուրախանալով, որ լաւ պատճառ էի ունենում վրէժ առնելու նրանից:

Մինչդեռ մենք այդպէս խօսում էինք, մեզ մօտ եկաւ նրանցից մէկը ու ողջունեց մեզ: Մոհամէդ բէգը այնքան զրդուեց նրանից, որ իսկոյն մի-երկու անգամ ասթափորէլլահ կրկնեց և իր վերարկուի փէշերը իրար վրայ քաշեց:

—Տես, ասաց նա ինձ, տես՝ ահա այդ պիղծ ցեղից մէկը: Ի սէր Իմամ Հօսէյնի, եկէք վարուենք սրա հետ այնպէս, ինչպէս կը վարուէինք Պարսկաստանում:

—Թող նախ տեսնենք թէ նա ի՞նչ ունի ասելու, ասացի ես, յետոյ մի բան կ'անենք:

Այդ բոլորին մեզ մօտեցաւ կորացած մէջքով, բաժակակալի չափ մեծ-մեծ աչքերով և ուռած կոպերով մի հաստակաշի հրէայ և հարցրեց մեզանից.

—Պարսկաստանից դուք ձեզ հետ թանկագին բարեր, մարգարիտներ չէք բերած:

—Ո՛հ, պատասխանեցի ես, անգլերէն լեզուով. դուք պողպատ էք ուզում:

Նա ծիծաղեց, խօսքս կատակի տեղ վերցրեց, յետոյ հետաքրքրուեց թէ արդեօք մենք օտար տէրութեան ոսկի չունէ՞մք մանրեւոյ կամ փոխատուր անելու, և սկսեց հետեւել մեզ ւսնքան մեր պոչին կպած որ ես հաւատում եմ որ Մոհամէդ բէգը մի փառաւոր բռունցք կը խփէր նրա ականջին, եթէ ես չարգելէի նրան:

—Գնահ, պարոն, ասացի ես, մենք հրէաներ չենք, մենք մուսուլմաններ ենք:

Նա հեռացաւ բայց շուտով վերադարձաւ իր հետ բերելով մի ուրիշ մարդ, որի կերպարանքից երևում էր որ հրէայ չէր: Սա սկսեց խօսել մեզ հետ ասելով թէ «այսօր սիրուն օր է» և հետաքրքրուեց թէ արդեօք մենք էլ մեր երկրում իրանց պէս գեղեցիկ պարտէզներ և տներ ունէ՞ինք: Ես պատասխանեցի որ եթէ Պարսկաստանում այնպիսի տներ և պարտէզներ լինէին՝ նրանք չէին կարող հրէաների սեպհականութիւնը լինել ինչպէս էին Անգլիայում:

—Ուրեմն, դուցէ դուք չէք սիրում հրէաներին, ասաց նա

—Ո՛հ, պարոն, մենք չենք սիրում, մենք ատում ենք նրանց, ասացի ես: Քրիստոնեաները վատ են, տաճիկները վատ են, շները վատ են, բայց հրէաները ամենից աւելի վատ են: Դուք հրէայ էք պարոն, չէ՞:

—Ո՛հ, պարոն, պատասխանեց նա, ես հրէայ չեմ, ես համաւաճառ եմ:

—Համեմաւաճառ, ասացի ես, այդ ի՞նչ տեսակ կրօն է:

—Օ՛, ասաց նա ծիծաղելով, այդ կրօն չէ, այդ վաճառականութիւն է: Մենք գնում ու վաճառում ենք շաքար, սուրճ, պղպեղ, մանանիս և այլ տեսակ համեմներ:

Ես նոր գլխի ընկայ որ նա իսկապէս մի բաղկալ էր:

—Մաշալլահ, ասացի ես Մոհամէդ Բէգին. մենք լմա տեղ ենք եկել, լմա մարդկանց մէջ ենք ընկել:

Եւ դառնալով իմ նոր բարեկամին հարցրի.

—Դուք շատ հարուստ էք:

Բաւական մեծ ինքնաբաւականութեամբ նա պատասխանեց.

—Այո՛, ես հարուստ եմ, շատ հարուստ: Անգլիայում մենք ասում ենք հրէայի չափ հարուստ, բայց ես չեմ հասկանում թէ ի՞նչու չափտի ասել համեմաւաճառի պէս հարուստ:

Ես նրան հասկացրի որ ինքը շատ բախտաւոր պիտի համարէր իրան, որ Անգլիայում էր ապրում, որովհետեւ եթէ

Պարսկաստանում լինէր նա՝ Շահը նրա բոլոր հարստութիւնը կը ծառայեցնէր հասարակութեանը:

— Շահը, աւելացրի ես, ձեզ կը պարտաւորեցնէր մի քաղաքացիներու շինել, ինչպէս Շահ-Աբբասը պարտաւորեցրեց իր հարուստ քաղաքացիներն: Եւ եթէ դրանով էլ չբաւականանար, կը ստիպէր ձեզ մի համալսարան հիմնադրել, մի մէջիդ կառուցանել և մի խումբ մոլլաներ պահել ձեր հաշուին:

— Ա՛հ, ասաց համեմատաճառը, մենք այստեղ բաւական մեծ հարկեր և մաքսեր ենք վճարում, բայց այդ ծայրայեղութիւններին երբէք չենք հասնում:

Ընթրիքի ժամանակն էր. հիւրերի մի մեծ խումբը նստաւ մի ճոխ սեղանի շուրջ, որը ծածկուած էր անքան բազմատեսակ կերակուրներով, որոնցից աւելի լաւը ոչ մի տաճիկ խոհարար չէր կարող պատրաստել:

Դեսպանը նստաւ երկու հրէաների մէջ տեղ. մէկը տղամարդ, միւսը կին: Այդ բանը տեսնելով ես ու Մոհամէդ բէգը սաստիկ զայրացանք և չէինք կարողանում մեզ զսպել:

— Ի՞նչ կ'աւելի մեր Շահը, ասացինք մենք, եթէ նա տեսնէր իր ներկայացուցչին այս դիրքում: Ամօթ չէ, որ նա իրան թոյլ է տալիս նստել այսպիսի զգուշի արարածների մէջտեղում: Նա մոռացել է, որ ինքը մուսուլման է, նա շանից էլ պակաս անասուն է դառել:

Երբոր մենք էլ սեղանը նստանք, Մոհամէդ բէգի զգուշանքն ու վրդովմունքը աւելի սաստկացաւ և նրա բոլոր մահմեդական սկզբունքները աւելի զարգացան ու զօրեղացան:

— Ստորութեան ամենավերջին աստիճանն է, ասաց նա:

Այստեղ դորանի բոլոր խրատներն ու պատուէրները անարգում են: Նայիր մեր դեսպանին, այդ մուսուլմանին տես. նա ռիտեղ է նստել—աջ ու ձախ կողմին հրէաներ, առջևը՝ անհաւատներ, ետևը՝ անհաւատներ, գինին ձեռքումը, պիղծ գազանի մսի կտորներից էլ անկասկած քթի տակին, և նա խօշ գօզերան¹⁾ է անում առանց քաշուելու, առանց ամաչելու: Պակասում է նրան երկու բան—որ իր երեսը սափրի և ֆրանկի գլխարկ ծածկի՝ այն ժամանակ կատարեալ անհաւատ կը դառնայ:

Մենք վերջապէս վերադարձանք քաղաք, անշուշտ շատ դժգոհ սրտով: Դեսպանը ոչինչ չխօսեց կառքումը. եթէ մեր կողմից էլ համարձակուում էինք խօսել, միայն մեր զգուշանքն ու ատելութիւնն էիք յայտնում ֆրանկների դէմ: Մէհման-

1) Քէփ է անում, ուրախ է անցկացնում:

դարի հետ էլ անպիտի յի ձևով էինք խօսում՝ որ նա լաւ հասկացաւ թէ մենք ինչքան էինք ատուած իրան:

— Կան այնպիսի անձինք, ասաց Մոհամէդ բէգը, որ կարծուած են թէ իրանք աւելի իմաստուն են քան Ասաֆը.²⁾ բայց իսկապէս նրանք տխմարութեան պապերն են³⁾:

— Այո՛, ասացի ես, եթէ Մուլէյմանի վէզիրները այդպիսի տխմար մարդիկ լինէին, նա այսօր այդքան մեծ անուն չէր ունենալ, նա այսօր չէր համարուիլ որպէս իմաստնագոյնը մարդկային էակներէ:

Ինչպէ՛, մեհմանդարն անդադար գովեց մեր գնացած տան գեղեցկութիւնը, ընթրիքի ճոխութիւնը, և տան տիրոջ և տիրուհու քաղաքավարութիւնը. և հէնց որ մենք սկսում էինք հրէաների վրայ յարձակուել, միակ խօսքը որ նա կարողանում էր ասել ի նպաստ նրանց, այս էր թէ ճնրանք էլ մեզ պէս մարդիկ են, նրանք էլ Ալլահի բանդէք (արարածներ) են, ուստի նրանք էլ նրա ողորմութեան առարկաներն են:

Գլ. խը.

Մի անգլիացի սուրբ մարդ այցելում է դեսպանին:—Ա՛յն ընծաների մասին որ նա քերում է:—Թէ ինչ չարիք է առաջանում:

Ամբողջ հետեւալ առաւօտը, Մոհամէդ բէգն զբաղուեց իր անձը մաքրելով և սրբելով անյն ապականութիւնից, որ կպել էր իրան՝ հրէաների մօտ գնալով: Նա լուաց իր մարմինը, կրկնակի աղօթք արեց և մի ամբողջ օր չհագաւ իր մետաքս վարտիքը:

Ես ի հարկէ նրա պէս երկբայութիւններ չունենալով՝ չարեցի ինչ որ նա արեց, բայց ուրախ էի որ առիթ էի ունենում վրէժ առնելու մէհմանդարից, որը թէպէտ երբեմն շատ քաղցրութեամբ էր վարուում հետս, բայց մեծ վէզրի մահից յետոյ ընդհանրապէս արհամարհանքով էր վերաբերուել դէպի ինձ:

Մենք պատմեցինք մեր ընկերներին թէ ճրտեղ էինք գնացել, թէ ինչպիսի հրէաներ էինք տեսել և այլն: Մեր պատմութեամբ մենք զրգուեցինք նրանց զգուանքն ու ատելութիւ-

²⁾ Ըստ արեւելեան պատմութեան՝ Ասաֆ՝ Մուլէյմանի մեծ վէզրի անունն էր: Մուսուլմանները նրան կատարելութեան տիպար են համարում:

³⁾ Էջեր:

նը դէպի հրէաները, Թէպէտ բոլոր պարսիկներն առանց զըրգման էլ սաստիկ ատուժ են նրանց:

«Ջհուղների օրուայ» հետեւեալ օրը Միրզա Ֆիրուզին այցելեց մի անգլիացի մոլլահ, որը հագել էր իր կարգին վիրաբերելի զգեստը և իր ձեռքում ունէր երկու քրիստոնէական սուրբ գրքեր—մէկը աղօթագիրք, իսկ միւսը էնջիլ (աւետարան):

Մէհմանդարը շատ ահաւոր դէմքով յայտարարեց նրա դաւլուտը: Մենք շարուեցինք դեսպանի շուրջը, և մի-երկու րոպէից յետ՝ մոլլահն ներս մտաւ մի քանի անգամ գլուխ տալով: Մէհմանդարը խնդրեց դեսպանից որ յոռնկոյս ընդունէր նրան: Նա սիրով, կատարեց նրա խնդրքը, և մոլլահն իր շորերի տակից հանելով մի մագաղաթ՝ որ շատ գեղեցիկ կերպով գրուած ու զարդարուած էր՝ լսելի ձայնով և ազդու առողանութեամբ կարդաց մի ուղերձ, և յետոյ դեսպանին մատուցեց իր բերած երկու գրքերը:

Ապա մէհմանդարը Թարգմանեց մոլլահի ճառը: Դա մի ուղերձ էր որ գրել էին մի խումբ մարդիկ, որոնց գործն էր ժողովներ ունենալով ոչ-քրիստոնէաներին քրիստոնէայ դարձնելու համար: Ուղերձի մէջ ասուած էր, «Ալլահի փառքն աչքի առաջ ունենալով և նրա սահմանած օրէնքները դեսպանի պէս մի նշանաւոր օտարականին նուիրելու համար ամենայրմար ընծան համարելով՝ մենք համարձակոււմ ենք ձեզ ընծայել մի օրինակ մեր սուրբ գրքից և մի օրինակ էլ մեր աղօթագրքից. հետեւեալ մենք ուղարկոււմ ենք մեր քարտուղարին որպէս զի այդ ընծաները մատուցուի ձեզ»:

Զպէտք է ուրանալ որ Միրզա Ֆիրուզը շատ մեծ քաղաքավարութեամբ վարուեց և շատ յարգանքով ճանապարհ դրեց մոլլահին. բայց հէնց որ վերջինս հեռացաւ և մենք էլ զուրս գնացինք դահլիճից, Մոհամէդ բէգը առաջինն եղաւ որ բողոքեց Թէ դեսպանն իսպալի (քրիստոնէայ) է դարձել:

—Ի հարկէ նա իսպալի կը դառնայ, ասաց նա, որովհետեւ այդ անամօթ մէհմանդարը բոլորովին գերել է նրան, և միշտ աշխատում է նրան անշատել մեզանից, խորթացնել մեզանից: Նա՛ այդ անիծած մէհմանդարը նրան բոլորովին գցել է իր անհաւատ հայրենակիցների ճանկը: Նա նրան բոլորովին ստորացրեց՝ բարեկամացնելով նրան աշխարհիս ամենաստոր մարդկանց հետ—Ջհուղների և մոմավաճառների հետ:

Մոհամէդ բէգի այս խօսքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան մեր հայրենակիցների վրայ. որովհետեւ նրանք սկսեցին վախենալ որ մի գուցէ իրանք էլ պարտաւորուէին փոխել իրանց հաւատը: Սէիդն ու Մահմուդը մտահոգութեան մէջ ըն-

կան, և այդ հանգամանքը շուտով յայտնեցին և՛ չեքէզդուհուն, որը սովորել էր այնպէս ճշտութեամբ և բարեպաշտութեամբ կատարել մեր կրօնի բոլոր օրէնքները, որ նա ամբողջ օրը իր ժամանակն անց էր կացնում լուացման արարողութիւնը կատարելով ու նամազ (աղօթք) անելով:

Նա՛ չեքէզդուհին սարսափել էր երբ լսել էր որ իր տիրոջ սկզբունքներն այդպէս փոխուել էին. բայց նա արիութեամբ շատ խիստ խօսքերով դատապարտեց նրան՝ որ թողնելով իսլամի մաքուր և ճշմարիտ կրօնը՝ անհաւատ էր դարձել:

Նրանք որ ականատես են ողել էլքուրդ լեռների վրայ հաւաքուող փոթորկին, գուցէ կարող կը լինին երեւակայել անկատաղութիւնը որ բորբոքուեց Միրզա Ֆիրուզի կրօնում: Դրա առաջին սաստկութեան ձայնը նախ լսուեց չեքէզդուհու սենեակից, յետոյ սանդուխքների վրայ, մինչև վերջը ամենասուկալի ուժգնութեամբ պայթեց այն սենեակում, ուր մենք հաւաքուած էինք:

—Ո՞վ է համարձակոււմ ասել որ ես ֆրանկ եմ դառել, որոտաց նա: Ո՞վ է ասում որ ես բիդին (անկրօն) եմ դառել, որ պիղծ բրիստոնեայ եմ դառել, որ այլևս չեմ սիրում իսլամութիւնը: Մոհամէդ բէգ, դժու, դժու ես մէկը որ այդպէս ես ասում իմ մասին: Հնչի, դու էլ երկրորդն ես. ես ի՞նչ եմ արել որ դուք այդպիսի բաներ էք ասում իմ մասին. խօսեցէք մարդիկ, խօսեցէք:

Մոհամէդ բէգը խորին ակնածութեամբ պատասխանեց.

—Ես շանից էլ պակաս եմ, բայց և այնպէս, պիտի խօստովանեմ որ՝ երբ տեսայ որ Շահի ներկայացուցիչը բարեկամանում է ջնուղների հետ՝ շատ վատս եկաւ: Դրանից աւելին ի՞նչ ասեմ:

—Եւ դու ո՞վ ես, դու երկարամօրուք էշ, որ համարձակոււմ ես քննադատել իմ վարմունքը, կարծիք յայտնել իմ արած-չարածի վրայ: Միթէ դու կարծում ես որ ես—պարտաւոր եմ քեզանից խորհուրդ հարցնել թէ ի՞նչ տեղ գնամ, ի՞նչ տեղ չգնամ, ի՞նչ խօսեմ, ի՞նչ չխօսեմ: Շահը բեզ թոյլ է տուել ինձ հետ այստեղ գալ՝ ի՞նչի համար.—նրա համար՝ որ միշտ մի երկար ճիպոտ ձեռքումդ քայլես առջևիցս, մի քանի անիմաստ խօսքեր ասես, մի քանի անօգուտ գլուխներ իջեցնես և իմ վարք ու բարքի մասին ամենևին գլուխդ չցաւեցնես: Իմ գործի, իմ վարմունքի համար՝ ես հաշիւ պիտի տամ միայն նրան՝ որն ինձ ուղարկել է այստեղ, և ոչ թէ քեզ պէս մի շանը:

—Մենք մուսուլման ենք, ասաց Մոհամէդ բէգը, և ամեն

մի իսլամի զաւակ իրաւունք ունի նկատողութիւններ անել այն բանի վրայ, որ հակառակ է մեր կրօնին: Թէպէտ ինքս չչինչ եմ, բայց մեր կրօնը մի բան է մեզ համար, և, ինչպէս Հաջի Բաբան գիտէ, չէ մի բան, չէ կարող ինձ հրապուրել կամ ստիպել որ մոռանամ իմ կրօնը և անհաւատ դառնամ:

— Եւ դո՛ւ, Հաջի Բաբա, ասաց դեսպանը, դառնալով ինձ — և դո՛ւ, ի՞նչպէս պատահեց որ այդպէս յանկարծ Ալլահի ծառան դարձար, դո՛ւ՝ որ ամբողջ կեանքումդ մեղք ես գործել, ուրիշների մալը (ինչքը) կլանել հս, դո՛ւ՝ որ հայրենակիցներիդ աչքից ընկար տաճիկ դառնալուդ համար, և յետոյ տաճիկներից էլ աքացիներ կերար խաբերայ, աւաղակ լինելուդ համար. այո՛, դո՛ւ, դո՛ւ, թշուառական, ասո՛ւ, ինչո՛ւ ես այսպէս բաներ ասում իմ վրայ:

— Ձեր մօրուքը վկայ, չվ դեսպան, ես չչինչ չեմ ասել, չչինչ չեմ արել, ասացի ես: Մոհամէդ բէգը որ մի ճշմարիտ մուսուլման է՝ շատ վրդովուեց, ցնցուեց, երբ տեսաւ որ դուք խառնուում էք ջնուդների հետ, և այսօր էլ երբ այդ ֆրանկ մուշտէհիդը այցելեց ձեզ՝ և դուք էլ նրանից ուրախութեամբ ընդունեցիք անհաւատների սուրբ գիրքը՝ նա մեզ հաւատացրեց որ դուք արդէն հաւատաւորիս էիք եղել:

— Ա՛յ դուն պառաւ շուն, գոռաց նա Մոհամէդ բէգին վրայ, դու այդպիսի ստեր ես խօսում, և այդպիսի ստեր խօսելուց յետոյ, քեզ դարձեալ մուսուլման ես կոչում: Բայց ես ինչո՛ւ կրեմ այդքան անպատուութիւն. ես Շահի ներկայացուցիչ եմ, և եթէ Շահը ինքն այստեղ լինէր՝ նա իսկոյն գլուխդ կտրել կը տար. բայց քանի որ ես բարի մարդ եմ, գլուխդ չեմ կտրիլ, այլ կը պատժեմ քեզ միայն մի քանի հարուածներով: Տղի՛ք, կօշիկը հասցրէք դրա բերանին, հրամայեց նա մեզանից մի քանիսին:

Եւ քանի որ նա ինձ մատնացոյց արեց որպէս գլխաւոր գործակառար, ես էլ պարտաւորուեցի իսկոյն կոշիկս վերցնել և տո՛ւր թէ կտաս նրա բերանին: Ես շատ աշխատեցի որ մի ֆուսա չհասցնէի նրան, այնուամենայնիւ յակամայից կտորեցի մի փուսած ատամ, որ վերջին ծեծից յետոյ նրա բերանում ծառայել էր որպէս պահապան: Ոնգճ բարեկամս կերմւ և ցաւով ու բարկութեամբ հեռացաւ դեսպանի՝ ներկայութիւնից:

Ես լսեցի որ նա յաւիտենական վրէժ ուխտեց և ինձ էջ ասաց.

— Ա՛յ դու բաբախտ (վատաբախտ) մարդ. դու ինչո՛ւ խփեցիր ատամիս. դու աւելի լաւ պարտականութիւն էիր կա-

տարուժանն ժամանակ՝ երբ ֆէրաշ էիր և մարդկանց ոտի մատներին էիր խփում:

Ես երգուեցի մեր սուրբ ղորանով՝ որ ճար չունէի, որովհետեւ քանի որ դեռ պանը՝ իմ իշխանաւորը հրամայել էր ինձ զարկել, ես աստիպուած էի նրա հրամանը կատարել: Եւ ես խնդրեցի նրանից, որ եթէ երբեք իրան հրամայուէր նոյն պատիժն ինձ տալ, երբէք չխնայէր ինձ:

Յետոյ ես աշխատեցի սփռիլ նրան: Նա շատ մխիթարուեց, որովհետեւ նա միշտ ամեն բան վերագրում էր ճակատագրին: Նա շուտով հանգստացաւ և մինչև իսկ շնորհակալ եղաւ իր կրած պատժի համար:

— Կեղտոտ հողից, ասաց նա, դուրս են գալիս պտուղներ և վարունգներ. այնպէս էլ չարիքից դուրս է գալիս բարիք: Այժմ ես կարող եմ ամենայն ապահովութեամբ գլուխս բարձիս դնել և վստահ ու միամիտ լինել որ որդիս կենդանի է: Այլևս երազում չեմ տեսնիլ որ իբր թէ սիրած ատամս ընկել է, որովհետեւ այդ ատամն այլ ևս չկայ, բայց գալով մեր իշխանաւորին (ինչպիսիք ջուր կտրի նրա լեարդը) դու շուտով կը լսես որ նրա զաւակը մեռել է. որովհետեւ երեք գիշեր սրանից առաջ նա ինձ ասաց որ իբր թէ ինքն երազում տեսել էր որ իր ատամներից մէկն ընկել էր. ¹⁾

Մի տաքացրած թուզ դնելով ընկերիս ծնօտին և նրա երեսը թաշկինակով կապելով՝ մենք սկսեցինք դայլան ծխել: Միտներս հանգստան, և երեկոյեան մենք արդէն պատրաստ էինք մի ուրիշ տեսարան տեսնելու:

Մենք ծրագիր կազմեցինք հայրենիք վերադառնալու, և թէպէտ Անգլիայում շատ բաներ կային, որոնցից զրկուելու համար մենք կը տխրէինք, այնուամենայնիւ մենք համաձայնեցինք որ անհաւատների երկիրը այն տեղը չէր՝ որտեղ ճշմարիտ հաւատացեալները կարողանային ապահովութեամբ իրանց վրանները կանգնեցնել:

— Ծշմարիտ որ զարեջուրը շատ լաւ բան է, ասաց Մոհամէդ բէգը. տես, այս անհաւատներն ի՞նչ լաւ, ի՞նչ հազուադիւր բաներ ունեն—այնպիսի բաներ՝ որ մենք գնահատում ենք: Մի ճշմարիտ հաւատացեալ կարող է ամենայն իրաւունքով գործածել այդ խմիչքը, որովհետեւ դա ոչ գինի է, և ոչ ջուր: Եթէ մեր օրհնեալ Մարգարէն կարողանար վարեջուր

¹⁾ Երազում ատամ ընկնելը՝ պարսիկները իրանց սիրելիներից մէկի մահուան չար գուշակ նշանն են համարում, ծ. թ.

դարձնել այն կաթը, որ մեզ խոստացած է դրախտում՝ իհն՝ մեծ բարիք պատրաստած կը լինէր մեզ համար։

— Ուրեմն, ընդունիր, ասացի ես, որ այստեղի կանայքն էլ հազիւագիւտ գոհարներ են. որչափ աւելի լաւ կը լինէր՝ եթէ նրանք խառնուէին տղամարդկանց հետ և...

— Բնի, բնի ասաց ընկերս ընդհատելով ինձ. կինս ծերանում է, և ինչալլան, ես դիտաւորութիւն ունիմ մի ջահիլ կին առնել, երբ վերադառնամ Պարսկաստան։ Բայց, հնչի, եթէ մենք էլ այս անհաւատների պէս իրաւունք չունենայինք մէկից աւելի կին առնել, ես կը ստիպուէի ամբողջ կեանքումս իմ պառաւ կնոջը պահել և նրանով բաւականանալ։

— Այդ աւելի լաւ է, ասացի ես. աւելի լաւ է ունենալ մի պառաւ և անյողողող կին՝ քան մի ջահիլ և վայրենի աղջիկ. Փոխադարձ սովորութիւնները յարմարոււմ են իրար այնպէս՝ ինչպէս մի արողչին երկար գործածութեամբ այնքան յարմարոււմ է գլխին՝ որ կազմոււմ է դրա մի մասը. սակայն ինչպէս իւղը չէ կարող ջրի հետ խառնուել, այնպէս էլ ջահիլ կինը երբէք չէ կարող սիրով և համերաշխութեամբ ապրել մի պառաւած մարդու հետ, և ոչ էլ պառաւ մարդը կարող է հանգիստ մնալ ջահիլ աղջկայ քմահաճոյքների առաջ։

— Ա՛, ասաց Մոհամէդ բէգը, այս երկրում, ճիշտ է, շատ բաներ կան որ լաւ են, շատ բաներ էլ կան որ շատ վատ են. բայց ոչ մի բան այստեղ չէ կարող մեր երկրի պայծառ արևի տեղը բռնել։ Այստեղ արևը աւելի նման է մեր լապտերներից մէկին՝ քան այն պայծառ լոյսի գնդին, որով օրհնուած է իսլամի երկիրը, իսկ այստեղի լուսինը հօ ոչ իհն է, ոչ իհնչ։

Մենք վերջապէս վճռեցինք ամեն ջանք գործ դնել և Պարսկաստան վերադառնալ որքան կարելի էր շուտ։ Միևնոյն ժամանակ համաձայնեցինք թէ որքան աւելի շատ շուտ կարողանայինք Միզգա Ֆիրուզի սիրտը կտրել Անզլիայից, այնքան աւելի լաւ կը լինէր մեզ համար, և այնքան աւելի շուտ դուրս կը գնայինք անհաւատների միջից։

Գլ. խմբ.

Մի տեսարան Լոնդոնի մեծ փողոցներից մէկում։

Տարակոյս չկար որ մի չար աստղ խոտորնակի էր փայլում մեր վրայ, որովհետև բացի նախընթաց գլխում յիշածս թշուառութիւններից բոլոր մենք կրեցինք, և որոնք մեծ խռովու-

թեան պատճառ դարձան դեսպանի տան մէջ՝ մեզ պատահեց մի ուրիշ դէպք էլ՝ որը աւելի վատացրեց դեսպանի արդէն փշացած տրամադրութիւնը և մեզ համար ճանապարհ հարթեց շուտով մեր երկիր վերադառնալու:

Մի երեկոյ երբ Միրզա Ֆիրուզը մենակ նստած ողբում էր իր դառն վիճակը և մտածում էր թէ ինչո՞ւ այդ բան յետաձգւում էր Անգլիայի վեզիրների հետ իր ունեցած գործի կատարումն, և միևնոյն ժամանակ էլ ծրագիր էր կազմում Պարսկաստան վերադառնալու, մենամաղարը սաստիկ նեղացած ներս մտաւ:

— Խոչ է պատահել, հարցրեց դեսպանը, չլիքի թէ Պարսկաստանից լուր էք ստացել, չլիքի թէ Շահը վախճանուել է:

— Այնքան մեծ բան չէ պատահել, փողոցներում մի քիչ աղմուկ կայ, պատասխանեց մէհմանդարը:

— Ահա՞մդ օ! Ալլահ, բացականչեց դեսպանը: Ձեր դէմքը ինձ վախեցրեց. ես կարծեցի թէ մի սոսկալի աղէտ էր պատահել:

— Ճիշտ է. մի բան պատահել է, և այդ բանը մասամբ կապ ունի ձեզ հետ, ասաց մէհմանդարը:

Դեսպանը յուզուեց և նա իսկոյն մի շնչով հազար հարց տուեց մէհմանդարին, որը մինչև վերջ լսեց և յետոյ ասաց.

— Իրողութիւնն այն է որ ինչ որ արդէն պատահել է՝ կարող էր շատ սոսկալի կերպարանք ստանալ. բայց փառք Ալլահին ինչն է չեղաւ: Քիչ ժամանակ առաջ մի մարդ շատ մեծ շտապով և երկիւղով մօտս եկաւ և ասաց որ մինչև ինքը քայլելիս է լինում Պիկադիլի կոչուած փողոցում, տեսնում է մի մեծ ամբոխ որ կանգնած է լինում Green Park-ի մօտ գոնուող մի մեծ աւազանի մօտ: Նա աշխատում է իմանալ թէ ինչ է պատահել. նա մօտենում է և տեսնում է մի քանի պարսիկներ, որոնք շուտով իմացւում է որ ձեր մարդկանցից են լինում: Աւելի մօտ գնալով, նա տեսնում է որ նրանցից մէկը տկլոր կանգնած է ջրում և մի ուրիշն էլ—մի սև մարդ—հսկում է նրա շորերը: Ինչպէս երևում է, անգլիացի ամբոխը սաստիկ դայրանում է այդ պարսկի այդպէս անամօթաբար լողանալու վրայ և սկսում է ջարդել սև մարդուն ու քար նետել լողացողի վրայ: Պարսիկներն էլ կատաղում են և սև մարդը դաշոյնով յարձակւում է իրան ծածողների վրայ. հանգամանքը շատ վատանում է: Ամբոխը ձերբակալում է այդ երկու պարսիկին, զրկում է նրանց իրանց դաշոյններից և տանում է նրանց՝ աւելի խիստ պատիժ տալու: Իրողութիւնը հէնց այդ է. այժմ

դուք ուղարկեցէք ձեր ծառաների ետևից և տեսէք նրանք ինչ ունեն ասելու:

Մէհմանդարի այս պատմութիւնը գրգռեց դեսպանի կատաղութիւնը, նրա մօրուքի մագերը ցցուեցին և երեսի գոյնը բոլորովին փոխուեց:

—Այ դժուար ընտրութիւն հաճոյք պատճառող Սէիդ, գոռաց նա, այ շան լակոտ, այդ դժուար ես որ այդպիսի խայտառակութիւն ես հանել: Ես քո լեարդը կը հանեմ, հոգիդ բերնիցդ կը հանեմ:

Եւ ինձ տեսնելով՝ հրամայեց իսկոյն ծառաներին և յանցաւորներին էլ իր մօտ բերել: Սէիդը (սեւը)՝ որ մի ջահիլ վայելչակազմ, աշխոյժ անձն էր՝ եկաւ ամենից առաջ. նա եկաւ առանց վախենալու, առանց ամաչելու, շորերը պատռուած, ու փոշաթաթախ: Նրա կողքին կանգնեց իր բարեկամ Թաղի ֆէրաշը, որ մի լայն կրծքով, հաստ մօրուքով, մագոտ երկտառարդ էր, և որը կարծես թէ մի սարսափելի փոթորկի մէջ էր հագել իր շորերը, որովհետեւ նրանց մի մասը չկար, և ինչ էլ որ կար՝ իր տեղումը չէր կանգնած: Այդ երկուսի ետևում կանգնեցին միւս ծառաները:

—Էյ շան լակոտներ, որոտաց դեսպանը, այդ ի՞նչ էք արել, ի՞նչ է պատահել: Միթէ ամեն օր ես պիտի տեսնեմ որ ձեր երեսներն աւելի և աւելի սևանում են այս օտար երկրում: Երբեք եմ այս մօրուքով (բռնելով իր մօրուքի ծայրը) որ եթէ հաստատուի որ դուք յանցանք էք գործել, բոլորիդ գլուխները կը կտրեմ ամբողջ աշխարհի առաջ, որպէս զի մարդիկ տեսնեն որ մենք գիտենք թէ ի՞նչ է նշանակում արդարութիւնը: Ասացէք, շան որդիներ, ի՞նչպէս է պատահել:

—Ես ի՞նչ գիտեմ՝ ասաց Սէիդը: Թաղին, Ֆէրէդունը և ես միասին գնում էինք փողոցում: Մենք հասանք մի աւազանի: Եղանակը շատ տաք էր, անքան տաք՝ ինչքան Սպահանում: Թաղին ասաց. «այն օրից ինչ մենք Տաճկաստանից հեռացել ենք՝ ես չեմ լողացել» և քանի որ ջուրը հրապուրիչ էր, նա առաջարկեց որ մենք տկլորանանք և ջուրը ընկնենք: Ես տեսայ որ նա վնասակար բան չէր առաջարկում, և համաձայնեցի: Ծիշտ է, նա լոնգ¹⁾ չուներ, բայց մենք ասացինք, «այս անհաւատներին ի՞նչ գիտեն թէ լոնգն ի՞նչ է»: Ուստի նա տրկլորուեց և ընկաւ ջուրը: Դեռ մի բոպէ չանցած՝ ամբողջ հաւաքուեց մեր շուրջը, և սկսեց հայհոյել մեզ, ջրու գանուանել մեզ, քար նետել մեզ վրայ: Մարդիկ ինձ բռնեցին և թաւալեցրին

1) Սփածանակի. ծ. Թ.

գետնի վրայ: Ես կարծեցի որ նրանք կը սպանեն մեզ, որովհետեւ քաշ տալով՝ մեզ տանում էին սպանդանոցը, բայց բարեախտաբար մի ֆրանկ վրայ հասաւ. միջամտեց և ազատեց. իմ դանակն առան ձեռքիցս, Թաղիի մետաքս դօտին էլ տաւան, այդ է բոլոր՝ իրողութիւնը աղան, էլ բան չկայ:

— Զէնց այդ է, Թաղի, ասաց դեսպանը, և այդ բոլորը քո մասին պիտ լսեմ, ես կարծում էի որ դու կատարեալ մարդ ես, վայ, վայ արդեօք էշերի ցեղը Խրք կը վերջանայ այս աշխարհում: Թաղի, դու մօրուքդ փոխել ես կովի մօրուքի հետ¹⁾:

— Աղան, ասաց Թաղին, եթէ լողանալը յանցանք է, ուրեմն մենք յանցաւոր ենք. բայց ջուրը Ալլահի պարգևներից մէկն է և ամեն մարդու սեփականութիւն է: Մենք միայն մեր օրէնքները գիտենք, թող ֆրանկներն իրենցն էլ մեզ սովորեցնեն, այն ժամանակ նրանց համեմատ կը վարուենք:

— Տեսէք, ասաց դեսպանը հեգնելով. տեսէք, ֆերաշը փիլիսոփայ է դառել: Մաշալլան, մաշալլան, Լոդմանը քեզանից աւելի լաւ չէր կարող խօսել: Ապա սափրիչն ուր է:

— Զէնց որ նա տեսաւ. որ քարերը գալիս են դէպի մեզ, նա իսկոյն փախաւ եւ դեռ տուն չէ եկել, պատասխանեց Սէիդը:

— Նա շատ լաւ արեց, ասաց դեսպանը, քանի գործ է դա: Եւ դու ինչո՞ւ նրա օրինակին չհետեցիր, դու ինչո՞ւ դանակ չքաշեցիր, Ֆէդարսուխտէ (հայրդ այրուած):

— Դանակն անպէտք բան է, միայն թէ ժամանակին գործածուի պատասխանեց Սէիդը:

— Հիմա լինչ անհնր, ասաց դեսպանը, դառնալով մէհմանդարին: Յայտնի է որ այս մարդիկը դատողութիւն չունեն. սրանք կարծում են թէ անգլիական ջրերն էլ իրանց երկրի ջրերն են. վերջապէս սրանք շատ քիչ խելք ունեն, սրանք մեծ-մեծ էշեր են: Եթէ դուք կարծում էք թէ պատիժ է հարկաւոր սրանց՝ ասանցէք: Եթէ դուք պահալիչէք որ սրանց ականջներն անպատճառ պիտի կտրուեն՝ նրանք այս բոլորիս ձեռք տրամադրութեան տակ կը դրուեն: Թերեւ ձեր կառավարութիւնը ուրախ կը լինի սրանց գրխներին տէր դառնալ, եթէ այդպէս է՝ թող ասեն և գործը իսկոյն կը վերջանայ: Պարոն, մենք սիրում ենք արդարութիւնը. մենք կանգ չենք առնում մեր գործի մէջ, մենք գնում են մինչև բոլորովին վերջացնում ենք:

1) Երբ մի պարսիկ իր մօրուքին անվայել մի բան է անում, նրան ասում են «մօրուքդ կովի մօրուք ես շինել»:

Մէհմանդարն երկար խօսեց, պարզելով իր հայեացքները արդարադատութեան մասին, և խնդրեց որ այդ խնդրի մասին այլ ևս ոչ մի խօսք չասուէր, միայն թէ մենք լաւ հասկանայինք և միշտ էլ յիշէինք որ Անգլիան Պարսկաստանը չէ:

Առթից օգտուելով՝ ես ասացի.

— Պարոն, դուք պարծանքով էք խօսում ձեր երկրի ազատութեան մասին. բայց դուք ինչպէս էք բացատրում պատահած դէպքը, երբ ձեզ ասում թէ երկու երիտասարդներ շոգից մեռնելով՝ օգտուում են Ալլահի տուած բարիքից. սակայն ձեր ժողովուրդը նրանց քարկոծում, սպանում է: Արեւելքում մենք այդպէս չենք վարում, պարոն:

Նա մի քիչ ցնցուեց, և մերոնք ուրախացան որ ես յաղթեցի նրան: Առանց սպասելու որ աւելին լսէր մեզանից՝ նա թողեց հեռացաւ, և յետոյ մենք—գետապան ու ծառաներ՝ սկըսեցինք ազատ կերպով արտայայտել մեր զգացումներն և խօսեցինք այն բոլոր թերութիւնների մասին որ մենք տեսել էինք անհաւատների այս երկրում:

— Օ՛հ, ես մեռնում եմ, ես մեռնոյ, բացականչեց Միրզա Ֆիրուզը, յորանջելով և թեւերը պարզելով: Ամեն օր մի նոր աղետ է պատահում ինձ. այլ էլ չի դիւրութեան ¹⁾ գերեզմանը: Սև լինէր այն օրը երբ ես դուրս ելայ իմ հայրենիքից, և եկայ այստեղ երեսս սեպնելու: Եւ դուք էլ (դառնալով բոլորիս) իմ կեանքը աւելի դառնացրիք: Անհաւատները սիրում են ինձ... նրանք ասում են որ յանձին իմ՝ իսկական մարդ են տեսնում: Եթէ ինձ թողնէին որ այս երկրում մենակ մի անկիւնում նստէի, ոչինչ փնաս չէր լինի ինձ, բայց դուք չէք թողնում որ հանգիստ փնամ, հանգիստ ապրեմ: Էլ ճար չկայ, մենք պիտի վերադառնանք Իրան. արդէն ժամանակն հասել է, վերջապէս Իրանն ամենքիս հայրենիքն է, այնտեղ մենք օր արեւ ենք տեսնում, այնտեղ մենք ունենք մեր դաշտերը, այնտեղ մենք վայելում ենք մեր հարեմի ապահովութիւնը և ոչ ոքից փոյթ չունենք, ոչ ոքի շնորհին կարօտ չենք, այնտեղ մենք կարօտ ենք միայն Շահի շնորհին և գթութեանը:

Բնի, բնի, ո՛վ անգա, ասացինք բոլորս միաձայն. բնի, եկէք վերադառնանք, մենք պիտի վերադառնանք Պարսկաստան:

— Եթէ այս փէդարսուխտաները—Անգլիայի թագաւորի վէզրները բերածս նամակների պատասխանը կը տան և կը

¹⁾ Դեռ պահական պաշտօն: